

ДОНИШГОҶИ ДАВЛАТИИ КЎЛОБ БА НОМИ АБУАБДУЛЛОҶИ РЎДАКӢ

ВБД: 809.0+802.0 (81.3 Тоҷ + 81.3 Анг)

Бо ҳуқуқи дастнавис

ҲУСАЙНОВА ФАРИДА БОЗОРОВНА

**КАТЕГОРИЯИ ШАХСУ ШУМОРАИ ФЕЪЛИ ЗАБОНИ ТОҶИКӢ ВА
ВОСИТАҶОИ ИФОДАИ ОН ДАР ЗАБОНИ АНГЛИСӢ**

Автореферати

диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии доктори фалсафа (PhD), доктор аз
рӯйи ихтисоси 6D021300 – Забоншиносӣ (6D021302) – Забоншиносии
муқоисавӣ-таърихӣ, қиёсӣ ва муқоисавӣ)

Душанбе – 2024

Кори диссертационӣ дар кафедраи забонҳои хориҷии Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ ба анҷом расидааст.

Роҳбари илмӣ: **Холиқзода Айниддин** – номзади илмҳои филологӣ, дотсенти кафедраи умумидонишгоҳии забони англисии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Муқарризи расмӣ: **Баротзода Файзиддин Камолиддин** доктори илмҳои филологӣ, дотсенти кафедраи назарияи тарҷума ва услубшиносии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни

Насруддинов Сирочиддин
Моҳадшарифович – номзади илмҳои филологӣ, дотсент, мудири кафедраи забонҳои хориҷии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон

Муассисаи тақриздиханда: **Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода**

Ҳимоя рӯзи «14» сентябри соли 2024, соати 13:00 дар ҷаласаи шурои диссертационии 6D.KOA-021-и назди Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (734025, шаҳри Душанбе, маҳаллаи Буни Ҳисорак, бинои таълимии №10, ошонаи 1, толори Ш. Ҳусейнзода) баргузор мегардад.

Бо мухтавои диссертатсия тавассути сомонаи www.tnu.tj ва дар китобхонаи марказии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон бо нишони 734025, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 17 шинос шудан мумкин аст.

Автореферат рӯзи «__» _____ соли 2024 тавзеъ шудааст.

Котиби илмӣ
шурои диссертационӣ,
доктори илми филология, профессор

Мирзоева М.М.

МУҚАДДИМА

Рисолаи мазкур ба таҳқиқи вижагиҳои категорияи шахсу шумораи феъл дар асоси маводи забони тоҷикӣ ва англисӣ бахшида шудааст. Диссертатсия таҳқиқи муқоисавии категорияи шахсу шумораи феъл, омӯзиши роҳҳои ифода ва баррасии хусусияти онҳоро фаро мегирад.

Мубрамии мавзуи таҳқиқ. Таҳқиқ ва омӯзиши муқоисавии феъл муддати зиёдест, ки таваҷҷуҳи олимон, махсусан, забоншиносонро ба худ ҷалб намудааст.

Ҳамзамон, типологияи муқоисавӣ як соҳаи забоншиносӣ, ки масъалаҳои баҳсталаби забоншиносии муқоисавиро ҳаллу фасл менамояд.

Аз ин лиҳоз, мавзуи мазкур ба забоншиносии муқоисавӣ рабт дошта, ҳалли масъалаҳои категорияҳои шумора ва шахси феълро дар давраҳои бостон, миёна ва муосир баррасӣ ва роҳҳои ифодаи категорияи шахсу шумора дар забони англисии муосирро муайян менамояд.

Категория (*katēgoria*) ба маънои васеаш ҳама гуна унсурҳои забониро дар бар мегирад, ки дар асоси хусусиятҳои умумиашон ҷудо карда шуда, ин ё он аломате, ки дар асоси маҷмуи воҳидҳои забонии ҳамчинс қарор дошта, унсурҳои маъноӣ ягонаю мушаххас доранд: категорияи замон, категорияи ҷондору бечон ва амсоли инҳо. Маҷмуи чунин аломатҳо аз воҳидҳои ҳамчинсу ҳамгун иборат буда метавонад. Ш. Бобомуродов ва З. Мухторов аломатҳои категориявиро ба аломатҳои фарқкунанда ва таснифотӣ ҷудо мекунанд¹. Ҳамин тавр, истилоҳи *категория* ду маъноро ифода мекунад: 1. Маъноҳои ба гурӯҳи калимаҳои ҳамчинсу ҳамсинф хосшудае, ки берун аз ифодаи луғавии онҳо фаҳмида мешавад ва ба категорияи грамматикӣ хос мебошад. 2. Гурӯҳҳои луғавӣ ва дастурии калимаҳое, ки нисбат ба хусусияти маъноҳои умумии маъноӣ (семантикӣ) ва морфологию синтаксисӣ муттаҳид мегарданд, ба монанди: категорияи исм, категорияи зарф, категорияи феъл ва ғайраҳо. Таҳқиқи мо низ дар хусуси категорияи шахсу шумора дар асоси феълҳо сурат гирифтааст. Ба мафҳуми категорияи шахси феъл дар навбати аввал амалу ҳаракат аз тарафи касе ё чизе дохил мегардад.

Муҳимияти мавзӯ, пеш аз ҳама, дар набудани пажӯҳиши мукаммали муқоисавӣ дар мавзуи мазкур зоҳир мегардад.

Таҳқиқи мавзуи диссертатсияи мазкур, аз ҷумла дар забони англисӣ, аз масъалаҳои баҳсталаби забоншиносии муосир ба шумор рафта, дар системаи феъл категорияи грамматикӣ шахсу шумора ниёз ба пажӯҳиши мукамал дорад.

Дарачаи таҳқиқи мавзӯ. Аз нимаи дуюми асри XX сар карда масъалаи категорияҳои феъл дар асарҳои зиёди муаллифон, ки фарогири омӯзиши хусусиятҳои синтаксисӣ мебошанд, мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Онҳо назарҳои худро дар забон аз диди худашон бо мисолҳо таҳлил намуда, роҳҳои осонтар аз худ намудани системаи феълро бо навгониҳо нишон додаанд. Аз ҷумла забоншинос М. Б. Нағзибекова дар таҳқиқоти муқоисавии худ қайд менамояд, ки “Анализ семантики предложений с рамкой сложного глагола и их сопоставление с аналогичными предложениями с нерамочной конструкцией показывает, что образование рамки не

¹ Бобомуродов, Ш. Фарҳанги истилоҳоти забоншиносӣ / Ш. Бобомуродов, З. Мухторов. – Душанбе, 2016. – 428 с.

ведет к изменению смысла сказуемого”¹. Муҳаққиқи дигар М. Қ. Темурова дар хусуси ибораҳои сифати феълӣ таҳқиқот анҷом дода, ёдрас мешавад, ки “Вобаста ба пайдоиши шаклҳои нави сифати феълӣ таҳаввулотӣ чапмгире дар иборасозии сифати феълӣ низ рух дод, ки инкишофи нави ибораи сифати феълӣ натиҷаҳои ҳамин таҳаввулот аст”². “Ибораҳои феълӣ аломатҳои ашё, ҳодисаҳо, чараёни воқеаву ҳодисаҳои муҳими атрофи моро инъикос намуда, на фақат пайвастиҳои грамматикӣ, инчунин пайвасти луғавию маъноӣ низ мебошанд”³. П. Чамшедов қайд мекунад, ки “Глагол как ядро словосочетания в зависимости от своей семантической валентности предоставляет открытые позиции, которые заполняются не только определенными грамматическими формами слов, но и предназначенным для этих позиций перечнем морфологических классов слов”⁴. “Феъл ягона ҳиссаест, ки тамоми ғановату тобишҳои маъноии забони ҳамаи давраҳои пурра инъикос менамояд”⁵. Муҳаққиқи дигар Б.Н. Раҳмонов ишора менамояд, ки “агар дар забоне феъл сохтори муайян ва низоми муайян надошта бошад, пас метавон гуфт, хусусиятҳои грамматикӣ он дар ҳоли завоҷ қарор дорад ва ё он забонро забони миранда унвон намуд. Аз ин ҷиҳат омӯхтани феъл басо муҳим аст”⁶.

Аз ин гуфтаҳо бармеояд, ки омӯхтан ва таҳқиқи системаҳои грамматикӣ феъл ба манфиати забон аст. Дар ин самт таҳқиқи муҳаққиқонро нишон додан муҳим ба назар мерасад. Ҳамчун: “Залог как грамматическая категория глагола связан не только с морфологией, но также и с логикой, направленностью действия по отношению к носителю действия, синтаксическими категориями подлежащего и дополнения, а также с актуальным членением предложения интерпретации текста”⁷. “Сифа воситаи грамматикӣ ифодаи категорияи модалит аст”⁸.

Дар забоншиносии забонҳои муқоисашаванда феъл мавқеи махсусро доро буда, аз дигар ҳиссаҳои нутқи забон тафовут дорад. Доир ба хусусиятҳои низоми дастурии феъли забонҳои мавриди назар қарордошта рисолаю монографияҳо таълиф шудаанд, ки категорияҳои грамматикӣ феъли ин забонҳоро мавриди баррасӣ қарор додаанд. Дар ин таълифот марбут ба феъли забони тоҷикӣ дар як давраи муайян, дар осори

¹ Нағзибекова М.Б. Проблемы исследования глагольных конструкций с зависимым объектом в русском и таджикском языках [Текст] / автореф. дис. ... доктора филол. наук: 10.02.20 / М.Б. Нағзибекова. – Д., 2000. – С. 29.

² Темурова М.Қ. Ибораҳои сифати феълӣ (дар “Ёддоштҳо”-и устод Айнӣ) рис. ... ном. илм. филол.: 10.02.22. [Матн] / М.Қ. Темурова. – Душанбе:, 2009. – С.4.

³ Ғаффоров А.О. Хусусиятҳои грамматикӣ ва маъноии ибораҳои феълӣ дар забони адабии тоҷик (дар асоси маводи осори мансури асрҳои XV-XVI) [Матн] / А.О. Ғаффоров. – дисс... ном. илм. филол. Душанбе: – 2021. – С. 242.

⁴ Дзамшедов П., Саидмамадов А. Сравнительная типология языков [Текст] / П.Дзамшедов, А. Саидмамадов. – Душанбе: 2012. – С.235.

⁵ Кенчаева, О.У. Вижагиҳои сарфи ва луғавии феълҳои таркибии номӣ дар насри бадеии Сотим Улӯғзода [Матн] / О.У. Кенчаева. – дисс... ном. илм. филол. (10.02.01.) Душанбе: – 2023. – С.4.

⁶ Раҳмонов, Б. Н. Хусусиятҳои луғавӣ-грамматикӣ феъл дар «Таърихи Бухоро»-и Наршаҳӣ [Матн] / дисс. н.и.ф. 10.02.01 (забони тоҷикӣ). Душанбе: 2019. – 171 с.

⁷ Тошов, А. Сравнительно-сопоставительный анализ категории залога (страдательный) в таджикском, английском и русском языках (сопоставительный аспект) [Текст] / А. Тошов: – дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20. – Душанбе: 2013. – С. 3.

⁸ Усмонова, Р.Р. Шаклҳои аналитикӣ дар системаи феълҳои забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ рис. ... ном. илм. филол.: 10.02.20. [Матн] / Р.Р. Усмонова. Хучанд: – 2022. С.113.

алоҳида ва дар забони адабии муосир категорияҳои замон, сиға, тарз, намуд ва амсоли инҳо таҳқиқ ва дифоъ шудаанд.

Дар иртибот ба ин забоншиносонро ба мисли: А. З. Розенфелд, Е. Е. Бертелс, В. С. Расторгуева, Б. Сиёев, Н. Маъсумӣ, Б. Ниёзмухаммадов ва Л. Бузургзода, М. Н. Қосимова, Ж. Гулназарова, Х. Ҳусейнов, С. Ҳалимиён, Д. Саймиддинов, Ш. Рустамов, Р. Саидов, С. Д. Хоҷаев, З. Мухторов, А. Ҳасанов, П. Чамшедов, М. Курбонов, А. Мамадназаров, Э. Исмоилзода, А. Тошов, Р. Усмонов, К. Усмонов, М. Н. Усмонова, С. Д. Холматова, Г. Т. Кулматова ва дигарон метавон ном бурд.

Муҳаққикон дар ин асарҳо вобаста ба мақсад ва чараҳои таҳқиқ ба категорияҳои феъл аз нигоҳи илмӣ ишораҳо намудаанд. Ҳамчунин, забоншиносон феълро таҳкурсии биноӣ забон номидаанд, зеро «аслан, табиат ва мачроӣ зиндагино бе феъл тасвир кардан мумкин нест»¹.

Дар таҳқиқ ва коркарди мавзӯи феъл нақш ва хидмати олимону забоншиносони хориҷӣ, аз ҷумла В. Д. Аракин², Л. С. Бархударов³, Р. В. Басова⁴, М. Я. Блох⁵, А. В. Бондарко⁶, Г. Н. Воронцова⁷, В. Г. Гак⁸, Б. А. Илиш⁹, С. А. Недобух¹⁰, Н. К. Онипенко¹¹, А. И. Смирнитский¹², О. А. Смирницкая¹³, Р. Ҳадлестон¹⁴, М. Раймонд¹⁵ ва дигарон шоистаи зикр мебошад. Вобаста ба ҷанбаҳои мухталифи категорияи шахсу шумораи феъли забони тоҷикӣ ва воситаҳои ифодаи он дар забони англисӣ то имрӯз ягон таҳқиқоти илмӣ ба анҷом нарасидааст. Аммо мақолаҳо ва баъзе маълумоти ҷолиб аз назари муҳаққикон дур намондаанд.

Аз омӯзиши масъала бармеояд, ки категорияи шахсу шумора дар давраҳои бостон ва миёнаи забони англисӣ, ки лаҳҷаҳои дар бар мегирад, вучуд дошт, ки аз

¹ Ҳалимиён, С. Феъл (Куниш) [Матн] / С. Ҳалимиён. – Душанбе, 2013. – С. 6.

² Аракин, В. Д. Практический курс английского языка [Текст] / В. Д. Аракин. – М.: Владос, 2003. – 515 с.

³ Бархударов, Л. С. Грамматика английского языка [Текст] / Л. С. Бархударов, Д. А. Штеллинг. – М.: Высшая школа, 1973. – 423 с.

⁴ Басова, Р. В. Категория страдательного залога в современном английском языке [Текст] / автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / Басова Раиса Васильева. – Л., 1971. – 27 с.

⁵ Блох, М. Я. Теоретические грамматика английского языка [Текст] / М. Я. Блох. – М.: Высшая школа, 1983. – 383 с.

⁶ Бондарко, А. В. Семантика лица [Текст] / А. В. Бондарко // Теория функциональной грамматики. Персональность. Залоговость. – СПб.: Наука, 1991. – 369 с.

⁷ Воронцова, Г. Н. Очерки по грамматике английского языка [Текст] / Г. Н. Воронцова. – М.: Издательство литературы на иностранных языках, 1960. – 370 с.

⁸ Гак, В. Г. Неопределенно личность в плане содержания и в плане выражения [Текст] / В. Г. Гак // Теория функциональной грамматики. Персональность. Залоговость. – СПб.: Наука, 1991. С. 72 – 86.

⁹ Ильиш, Б. А. Современный английский язык [Текст] / Б. А. Ильиш. Изд. 2. – М.: Издательство литературы на иностранных языках, 1948. – 348 с.

¹⁰ Недобух, С. А. Когнитивно-коммуникативная категория персональности / дис. ... канд. филол. наук [Текст] / С. А. Недобух. – Тверь: 2002. – 120 с.

¹¹ Онипенко, Н. К. Категория лица в грамматике и в тексте [Текст] / Н. К. Онипенко // Глагольные и именные категории в системе функциональной грамматики: Сб. матер – в конфер. 9 – 12 апр. 2013 г. – СПб.: Нестер – История, 2013. – С. 214 – 219.

¹² Смирницкий А. И. История английского языка [Текст] / А. И. Смирницкий – М: Ленинские горы, 1964. – 131 с.

¹³ Смирницкая, О. А. Древне-английская поэзия [Текст] / О. А. Смирницкая М.: Наука, 1982. – 139 с.

¹⁴ Huddleston, R. Mood as a category in English grammar [Text] / R. Huddleston. – India: Gurukul Publication. 2004. – 30 p.

¹⁵ Raymond, M. English grammar in use [Text] / M. Raymond. – Cambridge, 2012. – 373 p.

тарафи забоншиносон таҳқиқ шуда, дар натиҷаи серистеъмолии лаҳҷаҳо ба забони адабӣ ворид гардиданашон нишон дода шудааст.

Муҳаққиқ В. Д. Аракин чунин қайд мекунад: “Дар охирҳои давраи миёна ва аввали давраи муосири забони англисӣ бо серистеъмол гардидани омониму калимаҳои гуногун ва пайдо шудани феълҳои ёридиҳандаи “will, would, shall” ва “should” аксари бандакҳои феълӣ аз байн рафтанд”¹. Ҳамзамон, ба ҷойи ҷонишини шахси дуҷуми шумораи танҳо “thou” шумораи ҷамъ “you” истифода мешавад. Мисол: “I have” (ман дорам), “thou hast” (ту дорӣ), “he has” (вай дорад). Шумораи танҳои шахси дуҷуми феъл бандакҳои “-est”, “-st”, баъзан “-t”: “speakest” (гап мезанӣ) қабул менамуд, ки айни ҳол онҳо шакли архаистӣ ба шумор мераванд. Ҳоло ба ҷойи онҳо “you” бо феълҳои ёридиҳандаи “to be” истеъмол мегардад.

Ҳамин тавр, омӯзиши паҳлӯҳои гуногуни ҳиссаҳои нутқ, аз ҷумла феъл, муддати тулонист, ки ҷараён дошта, дорои заминаи қавии илмист. Инчунин дар ин самт, асару мақолаҳои зиёде таълиф гардидаанд.

Категорияҳои шумора ва шахси феъл дар фарҳангҳои солҳои 1950-1960 низ дар корҳои И. Н. Димарская², О. С. Ахманова³ ва дигарон таъриф дода шудааст.

Ҳамин тавр, дар диссертатсия бо роҳҳои гуногуни забонӣ шаклгирии ин категорияи грамматикӣ ба таври васеъ омӯхта шудааст.

Робитаи таҳқиқ бо барномаҳо ва мавзӯҳои илмӣ. Таҳқиқоти анҷомёфта бо барномаҳои таълимӣ ва самтҳои таҳқиқоти илмӣ муассисаи таҳсилоти олии касбии “Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ” мувофиқат мекунад.

Таҳқиқоти рисолаи илмӣ ба нақшаи таълимӣ ва мавзӯҳои илмӣ замони муосир алоқаманд буда, дар таълими фанҳо, аз қабилӣ типологияи муқоисавӣ, забоншиносии умумӣ ва грамматикаи муқоисавӣ ҳамҷониба мусоидат мекунад.

Ҳамзамон, диссертатсия ба “Барномаи давлатии тақмили таълим ва омӯзиши забонҳои русӣ ва англисӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030” иртибот дорад.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚ

Мақсади таҳқиқ аз таҳлили роҳу воситаҳои ифодаи категорияҳои шумора ва шахси феъл дар забони тоҷикӣ ва инчунин роҳҳои ифодаи онҳо ба забони англисӣ дар мисоли адабиёти бадеӣ иборат мебошад.

Вазифаҳои таҳқиқ. Барои расидан ба мақсади таҳқиқи диссертатсионӣ вазифаҳои зерин гузошта шудаанд:

– тасрифи бандакҳои шахсӣ ва феълӣ дар давраҳои бостон, миёна ва муосир дар забонҳои муқоисашаванда;

– муқоисаи асосҳои феъл дар давраи муқаддами забонҳои форсӣ ва англисӣ;

¹ Аракин, В.Д. История английского языка [Text] / В.Д. Аракин. – М.: ФИЗМАТЛИТ, 2011. – С. 187.

² Димарская–Бабалян И.Н. Категория лица в современном русском языке [Текст] / дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20. И.Н. Димарская–Бабалян.–М., 1953. – С. 5.

³ Ахманова, О.С. Словарь лингвистических терминов [Текст] / О.С. Ахманова. – М.: Советская энциклопедия, 1966. – С. 220.

– таҳқиқи инкишоф ва пайдоиши бандакҳои феълӣ дар забонҳои муқоисашаванда;

– нишон додани хусусиятҳои феълҳои давраҳои бостон, миёна ва муосир дар забонҳои таҳқиқшаванда.

– муайян кардани воситаҳои дигари луғавӣ ва дастурии давраҳои таърихӣ инкишофи категорияи шахсу шумора дар низоми феъли забонҳои муқоисашаванда ва мақому вазифаҳои асосии онҳо;

Объекти таҳқиқро роҳу воситаҳои ифодаи категорияҳои шумора ва шахси феъл дар забонҳои мавриди таҳқиқ фаро гирифтааст.

Мавзӯи таҳқиқ: Таҳлили тобишҳои маъноии шаклҳои категорияҳои шахсу шумораи феъли забони тоҷикӣ ва воситаҳои ифодаи онҳо дар забони англисӣ мебошад.

Методҳои таҳқиқ. Дар рисолаи мазкур методҳои умумии таҳлили маводи забонӣ, аз ҷумла методҳои таҳлили ҷузъӣ, низомҳои дастурии таҳлили сохторию маъноӣ, методи муқоисавӣ ва ғайраҳо истифода шудааст.

Асосҳои назариявӣ ва методологии таҳқиқ. Асосҳои назариявии таҳқиқи мазкурро асарҳои илмию назариявии муҳаққиқони забоншиносӣ ватанию хориҷӣ, аз ҷумла М. Н. Қосимова, С. Ҳалимиён, С. Ҷоматов, П. Ҷамшедов, А. Мамадназаров, Ҳ. Саймаҳмадов, З. Мухторов, Ж. Гулназарова, С. Мирзозода, Ҳ. А. Саидзода, Р. Шодиев, М. Саломов, Э. Исмоилзода, Р. Усмонов, Ф. Баротов, А. Тошов, Г. Н. Расулова, М. Э. Азизова, М. Н. Усмонова, Л. Ш. Малихина, С. Д. Холматова, Г. Т. Қулматова, Б. Муродов ва дигарон ташкил медиҳанд, ки ҳар яке дар баррасӣ ва таҳқиқи ин зухуроти забонӣ – феъл арзишманд ба шумор мераванд.

Ҳангоми таълифи диссертатсия ба асарҳои олимони Русия ва Аврупо, чун В. В. Виноградов, В. Д. Аракин ва инчунин, ба осори забоншиносони тоҷик Б. Ниёзмухаммадов, Н. Маъсумӣ, Д. Т. Тоҷиев, М. Н. Қосимова, Б. Камолиддинов, Ҳ. Мачидов ва дигарон низтақя намудем.

Сарчашмаи мисолҳои таҳқиқ. Ҳангоми таҳлили осори бадеӣ аз нависандагони тоҷик ва англис, ки аз тарафи тарҷумонҳои дохилӣ ва хориҷӣ тарҷума шудаанд, ба мисли: «Ёддоштҳо», «Исёни Муқаннаб» и С. Айнӣ, «Мартин Иден»-и Ч. Лондон, «Ҷен Эйр»-и Ш. Бронте, «Ғӯрмағас»-и Э. Л. Войнич, «Алиса дар олами аҷоибот»-и Л. Каррол, «Тоҷикон дар оинаи таърих»-и Э. Раҳмон, «Маърифати Гумшуда»-и Ф. Старр, «Ҷазираи ҷавоҳирот»-и Р. Стивенсон, «Пирамард ва баҳр»-и Э. Ҳемингвей ва ғайра ҳамчун манбаи мисолҳои диссертатсия истифода шудаанд.

Заминаҳои эмпирикии таҳқиқ. Заминаҳои эмпирикии таҳқиқро мисолҳои феълҳои забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ дар ҷумлаҳои асарҳои бадеӣ аз нигоҳи хусусиятҳои корбурди онҳо аз рӯи шакл ва мундариҷаи категорияҳои шахс ва шумора ташкил медиҳанд.

Ҳамзамон, чиҳати мушаххас намудани вижагиҳои забонии мисолҳо аз лиҳози таҳлили муқоисавӣ ба фарҳангҳои дузабона рӯҷу карда шудааст.

Навгонии илмии таҳқиқ. Дар забоншиносӣ нахустин маротиба ба таври маҷмӯӣ мавзуи категорияи шумора ва шахси феъли забони тоҷикӣ ва воситаҳои ифодаву истеъмоли он дар забони англисӣ таҳқиқ шудааст. Дар хусуси категорияи шахсу шумораи забонҳои муқоисасиёнда маълумоти тоза дода шудааст.

Бисёрҷанба будани мавзуи феъл бо фарогирии масъалаҳои муқоисавӣ, умумият ва фарқии шахсу шумораи феълҳо дар диссертатсияи мазкур муайян карда шудааст. Баъзе ҷанбаҳои баҳсбарангези категорияи шахсу шумора дар забони англисӣ дар замони муосир аз нав таҳқиқ шудаанд.

Инчунин якҷанд шабоҳату тафовути шахсу шумораи феълҳои забони тоҷикӣ ва англисӣ ошкор карда шуданд.

Роҷеъ ба баъзе ҷанбаҳои категорияи шахсу шумораи феълҳои забонҳои муқоисасиёнда ақоиди нав изҳор карда шудааст.

Дар низоми дастурии феъли забонҳои муқоисасиёнда як қатор муодил ва муродифҳои нав муайян карда шуданд.

Нуктаҳои асосии ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

1. Дар таҳқиқоти мазкур таҳлилу муқоисаи ифодаи шахсу шумораи феълҳо, давраҳои таърихии онро фаро гирифта, умумият ва фарқияти он нишон дода шуда, аҳаммияти илмиро амалӣ дорад.

2. Дар давраи бостон фарқи бештар дар шумораи феъл дида мешавад, ки он дар форсии бостон фарогири 3-шумора ва англисии бостон фарогири ду шумора мебошад. Аммо, шахсҳо фарогири 3-адад буда, муодили якдигарро доро мебошанд.

3. Анҷомаи дуҷумдараҷа барои тарзи фоилии шахси сеюми шумораи дугона мавҷуд буд: [ajivtm, ajivatam], [uba ajivatan] – онҳо (ду кас) якҷоя меистанд.

4. Дар таҳқиқи муқоисавӣ вазифаҳо ва роҳҳои ифодаи категорияҳои шахсу шумора дар забонҳои таҳқиқшаванда, вижагиҳои умумӣ ва хос дарёфт мегарданд. Вижагиҳои умумии онҳо дар ифодаи маъноҳои умумии категориявӣ зоҳир мегарданд. Фарқи онҳо бештар аз ҷиҳати вижагиҳои сохторӣ ва тарзҳои ифодавӣ дида мешаванд.

5. Дар забонҳои муқоисасиёнда категорияи шахсу шумораи феъл, ҳамчун ҳиссаи мустақили нутқ се шахсро дар бар мегирад.

6. Мавҷудияти категорияи шахси феъл дар забонҳои таҳқиқшаванда се шахсро дар бар гирифта, аз ҳам фарқ мекунанд. Масалан, феъли “давидан”-ро дар замони ҳозираи сиғаи хабарӣ тасриф намоем: *медавам – I run, медавӣ – you run, медавад - he (she, it) runs, медавем - we run, медавед - you run, медаванд - they run.*

7. Бандакҳои ифодакунандаи шумора ва шахси феъл “-s, -es” дар замони ҳозира ва “-ed” дар замони гузаштаи забони англисӣ мебошанд.

8. Дар вақти тарҷума намудани бандакҳои феълии забони тоҷикӣ ба англисӣ шахсу шумораи он тариқи аналитикӣ сурат мегирад. Дар забони англисӣ шахси дуҷум “you” дар ҳар ду шаклҳои шумора истифода бурда

мешавад, бинобар ҳамин муайян намудани шумора тавассути матн семантикӣ ошкор мегардад.

9. Шахси сеюми феъл шаклҳои муайяншахс, номуайяншахс, ғайришахс ва бешахсро дар бар гирифта, дар забонҳои муқоисашаванда ба шумораҳои танҳо ва ҳамчун мисол мешавад.

10. Дар сифати амри забонҳои муқоисашаванда шумораи танҳои шахси дуум бо асоси замони гузашта, бе бандаки феълӣ ифода меёбад: “Рав!–Go!”.

Аҳаммияти назариявии таҳқиқ дар он зоҳир мешавад, ки натиҷаҳои назариявии таҳқиқ заминаҳои илмию назариявии таҳқиқоти минбаъдaro дар мавзӯҳои марбута тавсеа мебахшад. Натиҷаҳои онро ҳамчунин ҳангоми гузаштани машғулиятҳои назариявӣ дар дарсҳои забони тоҷикӣ ва англисӣ, семинарҳо, таҳияи рисолаҳои хатм, диссертатсияҳо ва ғайра, метавон истифода намуд.

Аҳаммияти амалии таҳқиқ. Натиҷаҳои амалии диссертатсияи мазкурро ташкил ва баргузори машғулиятҳои амалӣ оид ба грамматикаи забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ, забоншиносии муқоисавӣ, тарҷума ва ғайраҳо метавон истифода бурд. Натиҷаҳои он ҳамчунин метавонанд ҳангоми таҳияи китобҳои дарсӣ, дастурҳои таълимию методӣ, фарҳангҳои луғат ва ғайраҳо дар доираи забонҳои мавриди таҳқиқ муфид бошанд.

Мутобиқати мавзуи диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ

Мавзуи диссертатсияи мазкур ба шиносномаи ихтисоси 6D021300 – Забоншиносӣ (6D021302 забоншиносии муқоисавӣ – таърихӣ, қиёсӣ ва муқоисавӣ) мувофиқат мекунад.

Саҳми шахсии доктараби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқ

Муаллифи диссертатсия бо таърих ба осори илмӣ ва адабию луғатномаҳо муҳимтарин хусусиятҳои таҳлили муқоисавии шумора ва шахси феълҳоро дар забонҳои муқоисашаванда муайян кардааст. Дар мақолаҳои нашр гардида аз тарафи муаллиф натиҷаҳои асосии таҳқиқ инъикос ёфтаанд.

Тасвиби амалии натиҷаҳои таҳқиқ. Муҳтавои диссертатсия дар конференсияҳои илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ, вилоятӣ, минтақавӣ ва байналмилалӣ тайи солҳои 2017-2024, инчунин дар конференсияҳои илмӣ-назариявии нақшавии Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ дар шакли маърузаҳои илмӣ низ ироа ва баррасӣ гардидаанд.

Нашри таълифоти илмӣ дар мавзуи диссертатсия. Натиҷаҳо ва муҳтавои рисола дар конферонсҳои минтақавӣ, ҷумҳуриявӣ ва байналмилалӣ ҳайати профессорону устодони Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, дар конферонсҳои илмӣ-амалии Донишкадаи технологӣ ва менечменти инноватсионӣ дар шаҳри Кӯлоб дар шакли маърузаҳои илмӣ гузориш шудаанд. Натиҷаҳои асосии таҳқиқ дар 11 мақолаю маърузаи илмӣ баррасӣ шуда, дар маҷмуаю маҷаллаҳои илмӣ ҷумҳуриявӣ ва байналмилалӣ, маводи конференсияҳои ҷумҳуриявӣ ва байналмилалӣ, аз ҷумла, 5 мақола

дар маҷаллаҳои илмӣ, ки ба рӯйхати маҷаллаҳои илмии тақризшавандаи КОА ҚТ шомиланд, ба таърифи расидаанд.

Диссертатсия дар ҷаласаи кафедраи забонҳои хориҷии Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ (суратҷаласаи №6 аз 27.08.2023) ва дар ҷаласаи кафедраи таърихи забон ва типологияи факултаи филологияи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (суратҷаласаи №5 аз 13-уми ноябри соли 2023) муҳокима шуда, ба дифоъ тавсия шудааст.

Соҳтор ва ҳаҷми диссертатсия. Рисола аз муқаддима, се боб, хулоса, номгӯи адабиёт бо зербаҳшҳои феҳристи сарчашмаҳои истифодашуда ва феҳристи интишороти илмии доктарабони дарёфти дараҷаи илмӣ иборат аст.

Дар муқаддима асосноккунии мавзӯ, дараҷаи омӯзиши он, мақсаду вазифа, аҳаммияти назариявӣ ва амалӣ, объекти таҳқиқ ва ғайраҳо нишон дода шудааст.

Дар боби якум масъалаҳои назариявии марбут ба категорияи шахс ва шумора дар низоми феъл баррасӣ шудаанд.

Боби дуюм ба таҳқиқи воситаҳои ифодаи категорияҳои шахс ва шумора дар феъли забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ бахшида шудааст.

Дар боби сеюм вазифаҳои категорияҳои шахсу шумора дар низоми дастурии феъли забонҳои мавриди муқоиса ва таҳлил қарор дода шудаанд. Ҳаҷми умумии рисола аз 173 саҳифаи ҷопӣ иборат буда, 3 нақша ва 33 ҷадвалро дар бар гирифтааст. Рӯйхати адабиёт 215 адабро фарогир мебошад.

Дар баҳши хулоса натиҷаҳои ба даст овардаи муаллиф фароҳам оварда шудаанд.

МУҲТАВОИ АСОСИИ ДИССЕРТАТСИЯ

Дар муқаддима мавзӯи таҳқиқ, муҳиммияти он, мақсад, объект, сарчашма, вазифа, манбаҳои таҳқиқ, навлонӣ, масъалаҳои методологӣ, робитаи таҳқиқ бо барномаҳои муайян қарор дода шуда, аҳаммияти амалӣ, назарӣ ва ғайраҳо мушаххас қарор дода мешаванд. Дар охири муқаддима маълумот дар бораи татбиқи натиҷаҳои таҳқиқ оварда шуда, соҳтор ва ҳаҷми рисола нишон дода шудааст.

Боби якум. Таҳқиқи масъалаҳои назарии категорияи шахс ва шумора дар низоми феъл

1.1. Маъноии грамматикӣ феъл дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ. Дар забонҳои муқоисашаванда феъл ҳамчун ҳиссаи мустақилмаъно ба ҳисоб рафта, амалу ҳолат, вазъият ва ҳаракати амалро ифода мекунад ва дорои категорияи замон, шахсу шумора, сифа, намуд ва тарз мебошад, ки дар маҷмӯъ, маъноии грамматикӣ феълро дар бар мегиранд.

1.2. Шинохти категорияҳои шумора ва шахси феъл дар забоншиносии муқоисавӣ. Масъалаҳои таҳқиқоти категорияи шахсу

шумораи феъл дар забоншиносии хориҷӣ ҳанӯз дар асри XIX дар навбати аввал ҳамчун категорияи грамматикӣ ба феъл мансуб буда муайян мегардад. Дар ин самт аз забоншиносони англис саҳми В. Л. Каушанская, Р. Л. Ковнер, В. Д. Аракин, М. Раймонд ва дигарон хело назаррас мебошад.

Дар иртибот бо ин метавон асарҳои забоншиносони тоҷик Б. Сиёев¹, Б. Камолиддинов², М. Н. Қосимова³, А. Ҳасанов⁴ ва ба ин монанд чандин асарҳои забоншиносони дигарро ном бурд, ки доир ба вижаҳои феъл ибрази ақида намудаанд.

1.3. Давраҳои таърихи рушди забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ. Дар тамоми асарҳои илмӣ-таърихӣ инкишофи забони форсӣ-тоҷикӣ бо истилоҳҳои порсӣ, форсии қадим, ки аз забони авестой сарчашма мегирад, форсии миёна ва форсии нав ба се давра тақсим карда шудаанд, ки аз онҳо “забони форсии қадим (бостон, муқаддам) аз аввалҳои ҳазорсолаи дуюм то асри IV-III пеш аз мелод, забони форсӣ-дарии миёна аз асрҳои VI-III то мелод, то асрҳои VIII-X мелодӣ ва забони нави форсӣ-тоҷикӣ аз асрҳои IX-X инчонибро дар бар мегирад. Давраи охир «форсӣ-тоҷикии нав» низ дар асарҳои илмӣ ва адабӣ инчунин бо истилоҳи “Farsi”, “Parsi”, “Parsi dari” ва “Dari” қайд шудааст⁵.

“Таърихи забони англисӣ низ ба мисли забони тоҷикӣ ба се давра тақсим мешавад: давраи англисии қадима – Old English (тақрибан аз солҳои 450 пеш аз мелод – то 1100-и мелод), давраи англисии миёна – Middle English (1100 то 1500-и мелодӣ) ва англисии муосир – Modern English (аз соли 1500 то имрӯз)”⁶.

1.3.1. Категорияи шахсу шумораи феъл дар давраи бостони забонҳои форсӣ ва англисӣ. Дар ин қисмати рисола назари муҳаққиқони таърихи забони тоҷикӣ З. Мухторов, В. С. Расторгуева, С. Д. Арзуманов, А. З. Розенфелд, Б. Сиёев, Д. Саймиддинов, А. Ҳасанов ва муҳаққиқони англис В. Д. Аракин, А. И. Смирнитский, В. Н. Яртчева, К. Бруннер дар мавриди хусусият ва аломатҳои грамматикӣ феъли давраи бостон мавриди таҳқиқ қарор гирифтаанд. Аз таҳқиқоти онҳо маълум мегардад, ки феълҳои забони тоҷикӣ дар ин давра дорои се шахс: яқум, дуюм ва сеюм буда, се шумораро дар бар мегирифтанд: шумораи танҳо, шумораи дугона ва шумораи чамъ. Онҳо дар асоси замони ҳозира ва бо шаклҳои тасрифии бандакҳои феълии аввалиндараҷа ва дуюмдараҷа шаклашонро иваз мекунанд:

¹ Сиёев, Б. Назаре ба таърихи тараққиёти феълҳои таркибии феълӣ [Матн] / Б. Сиёев. – ж.Мақтаби Советӣ, 1952. – 163 с.

² Камолиддинов, Б. Хусусиятҳои услубии сарфу наҳви забони тоҷикӣ [Матн] / Б. Камолиддинов. – Душанбе: Маориф, 1992. – 126 с.

³ Қосимова, М. Очеркҳо оид ба синтаксиси ҷумлаҳои соддаи насри XI [Матн] / М. Қосимова. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 112 с.

⁴ Ҳасанов А. Таърихи забони тоҷикӣ [Матн] / А. Ҳасанов. – Хучанд: 2013. – 72 с.

⁵ Сиёев Б. Очерк доир ба таърихи феъли забони тоҷикӣ [Матн] / Б. Сиёев. – Душанбе: «Дониш», 1968. – С. 3.

⁶ Сиёев Б. Очерк доир ба таърихи феъли забони тоҷикӣ [Матн] / Б. Сиёев. – Душанбе: «Дониш», 1968. – С. 3.

Чадвали №1. Бандакҳои шахсии аввалиндараҷа ва дуумдараҷаи системаи индикативи презенс ва аористи давраи бостони забони форсӣ

Шахс	Бандакҳои якумдараҷа		Бандакҳои дуумдараҷа	
	Шумораи танҳо			
	Дар тарзи фоил	Дар тарзи миёна	Дар тарзи фоил	Дар тарзи миёна
1.	/-ā/, (-ā) mi	/-(a)i/	/-(a) m/	/-i/
2.	/ ši/	/-şai/	/-ş/	/-şa/
3.	/-ti/	/-tai/	/-t/	/-ta/
	Шумораи дугонаи шахсҳо			
1.	/-vahi/	/-vadi/	/-va/	
2.	/-ϕ aş/	/-(a) tai/, / ītai/	/-tam/	
3.	/-taş/	/-īϕ ai/	/-tām/	/ātām/, /itām/
	Шумораи чамъ			
1.	/-(a) maşi	/-midai/	/-ma/	/-madi/
2.	/-ϕa /	/dvai/	/-ta/	/-dvam/
3.	/(a)nti/	/-ntai/, /-rai/	/-(a)n(t)/	/-nta/

Дар забони англисии бостон (Old English) категорияи шахсу шумораи феъл дар шумораи танҳои ҳар сеи шахсҳо мушоҳида мешавад: шумораи танҳои шахси якум «-e», шахси дуум «-est», «-eþ» шахси сеюм ва дар шумораи чами шахсҳо бандаки «-aþ» истеъмом мешуд.

1.3.2. Категорияи шахсу шумораи феъл дар давраи миёнаи забонҳои форсӣ-тоҷикӣ ва англисӣ. Дар хусуси категорияи шахсу шумораи феъли давраи миёнаи забони форсӣ-тоҷикӣ дар асари В.С. Расторгуева бандакҳои шахсӣ дар чадвали тасрифи калимаҳо танҳо барои ду সিға – хабарӣ ва шартӣ пешниҳод гардидаанд¹.

Шахсу шумораи танҳо	1	-ēm (-ym)	-am, -om (-m, -wm)
	2	-ē (h) (-yd, -yh)	
	3	-ēd (-yt)	-ēd (-ty, -t)
Шумораи чамъ	1	-ēm (-ym)	-am, -om (-m, -wm)
	2	-ēd (-yt)	
	3	-ēnd (-ynd)	-and(-ēnd) (-nd)

Ин системаи бандакҳои шахсӣ (ба ғайр аз шахси сеюми шумораи танҳо) дар шаклҳои сиғаи хабарии феълҳо – бандакҳои «h (h)» - «будан» <эронӣ “*-ah», авестоии форсии бостон «-ah» мушоҳида карда мешаванд:

Шахсу шумораи танҳо	1	hēm, hom, ham
	2	hē
	3	(h) ast (‘st)

¹ Расторгуева, В. С. Основы Иранского Языкознания [Текст] / В. С. Расторгуева.–Среднеиранские языки. Москва: Наука, 1981. – С. 109

Шахсу шумораи	1	hēm (ham) hom (hwm)
чамъ	2	hēd
	3	hēnd, hand ¹

Дар забони англисии миёна (Middle English) категорияи шахсу шумораи феъл танҳо дар шумораи танҳои шахси сеюм ба тағйирот дучор шуда, бандаки «-eþ» ба «-eth» ва «-s» мубаддал мегардад.

Бандаки «-aþ»-и ифодакунандаи шумораи чамъи ҳар сеи шахсҳо дар асрҳои XII-XIII шакли худро бо «-en» ва дар асри XIV ба «-e» иваз намуда, дар асри XV аз байн рафтааст:

Ҷадвали №8. Феъли «tellen-гуфтан» дар шакли тасрифӣ:

<i>Шумора</i>	<i>Шахс</i>	<i>Англисии миёна</i>		
		<i>Англисии бостон</i>	<i>Асрҳои XII-XIII</i>	<i>Асрҳои XIV-XV</i>
<i>Танҳо</i>	1	<i>telle</i>	<i>telle</i>	<i>telle</i>
	2	<i>tellest</i>	<i>tellest</i>	<i>tallest</i>
	3	<i>telleþ</i>	<i>telleth</i>	<i>telleth, tells</i>
<i>Чамъ</i>	1	<i>tellaþ</i>	<i>tellen</i>	<i>telle, tell</i>
	2	<i>tellaþ</i>	<i>tellen</i>	<i>telle, tell</i>
	3	<i>tellaþ</i>	<i>tellen</i>	<i>telle, tell</i>

Минбаъд категорияи шахсу шумора дар забонҳои муқоисашаванда ба тағйирот дучор гардидаанд, ки ин масъала дар рисола муфассал таҳқиқ шудааст.

Боби дуюм «**Воситаҳои ифодаи категорияи шахс ва шумораи феъли забони тоҷикӣ дар забони англисӣ**» ном дошта, чаҳор фаслро дар бар мегирад.

2.1. Категорияи шахсу шумораи феъл дар давраи муосири забонҳои муқоисашаванда. Дар давраи муосири забони тоҷикӣ бандакҳои феълӣ дар се шахс ва ду шумора мавҷуд ҳастанд.

Дар забони англисии муосир (Modern English) аз бандакҳои дар боло зикрнамуда танҳо дар шахси сеюми шумораи танҳо «-s, -es» ва “-ed” дар феълҳои дуруст ҳамчун бандаки феълӣ боқӣ мондааст.

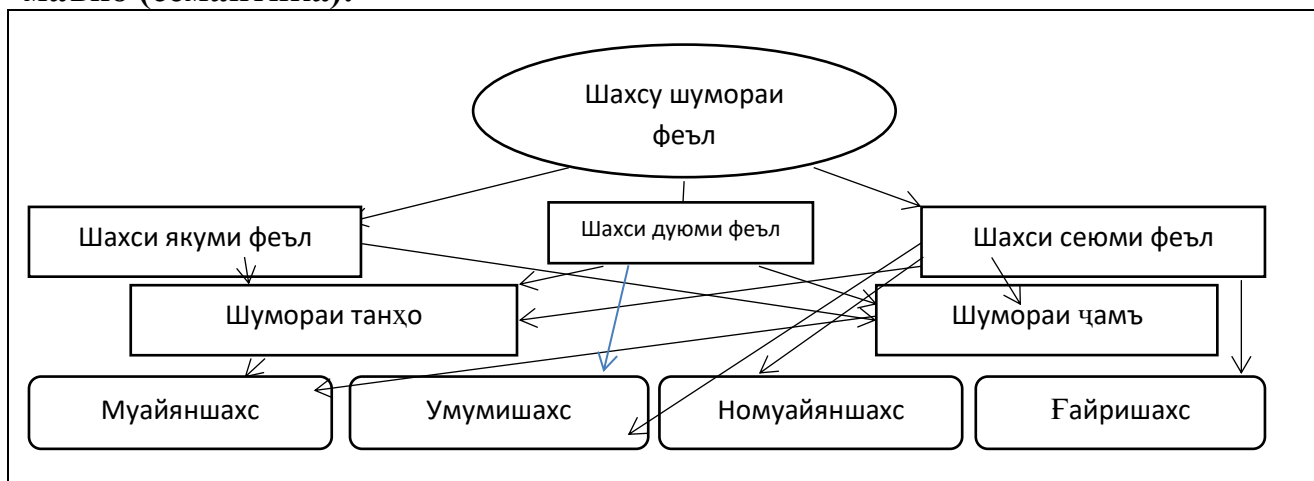
Аммо шахсу шумораи феъл дар шакли аналитикӣ истифода шуда, роҳҳои ифодаи он дар фаслҳои минбаъда баён карда шудаанд.

2.2. Ифодаи шумора ва шахси якуми феъли забони тоҷикӣ дар забони англисӣ.

Категорияҳои мазкури феъл дар забони тоҷикӣ бо роҳи синтетикӣ ва дар забони англисӣ бо роҳи аналитикӣ ифода мегарданд.

¹ Ҷамон ҷо. – С. 110

Нақшаи №1. Ифодаи категорияи шахсу шумораи феълҳо аз ҷиҳати маъно (семантика):

Шахси якуми танҳои феъл амали шахси изҳоркунандаро мефаҳмонад: «Ман то ҷон дорам, ба адои вазифа худдорӣ мекунам» (Айнӣ, 2022: с.31). ~ «I will defend my country as long as I am alive» (Aini, 2022: p.31).

Дар ҷумлаи тоҷикӣ «мекунам» бо бандаки «-ам» омада, ш.1.ш.т. ифода менамояд. Дар тарҷумаи англисии он бинобар сабаби мавҷуд набудани бандаки феълӣ ҷонишини ш.1.ш.т. “I” бо феъли «alive» омада, аз лиҳози маъно ифодакунандаи ш.1.ш.т. мебошад.

Бандаки «-ям» низ шахси якуми шумораи танҳоро ифода менамояд. Мисол: «Сабр кун, ҳамаашро мегӯям» (Ҳемингвей, 2013: с.155). ~ «Be patient, I will tell you everything» (Hemingway, 2013: p.154).

Шумораи ҷамъи ш.1. феъл амали якҷояро мефаҳмонад, ки дар иҷрои он ҳам гӯянда (шахси якум) ва ҳам шахсони дигар (ман + ту, ман + шумо, ман+дигарон) иштирок кардаанд: «Мо дидор мехоҳем ва агар бимирем, раво бошад» (Айнӣ, 2022: с.133). ~ «We want to see you, and if we die, let it be» (Aini, 2022: p.133).

Дар ин ҷумла феълҳои «мехоҳем» ва «бимирем» бо бандаки шахси якуми шумораи ҷамъ «-ем» омада, муодили он дар забони англисӣ ҷонишини шахси якуми шумораи ҷамъ – we + die (феъл) = ҷонишин ва феъл ба шумор мераванд.

2.3. Ифодаи шумора ва шахси дуюми феъли забони тоҷикӣ дар забони англисӣ. Шахси дуюми танҳои феъл амалу ҳаракати ҳамсухбати шахси якум аст: “Магар ту вусъати мамлақати ман ва қувваи аскарӣ маро намедонӣ, ки Чингизро дар пеши ман таъриф мекунӣ?” (Айнӣ, 2022: с.27). ~ “Don’t you know the vastness of my country, and the power of my army, that you give accolades to Chingiz in front of me?” (Aini, 2022: p.27).

Дар ҷумлаи тоҷикӣ “намедонӣ” бо бандаки “-ӣ” омада, шахси дуюми шумораи танҳои феълро ифода мекунад. Аз тарҷумаи ҷумла маълум мешавад, ки “you” ҷонишини шахси дуюми шумораи танҳо бо феъли ёридихандаи “do” ва феъли асосӣ “know” истеъмол шуда, муодили шахси дуюми шумораи танҳоро ифода мекунад.

Шахси дуоми шумораи чамъи феъли забони тоҷикӣ тавассути бандаки «-ед» ифода мегардад: Масалан: “*Агар гурехта натавонед, таслим шавед!*” (Айнӣ, 2022: с.27). ~ “*If you can’t run, surrender!*” (Aini, 2022: p.37).

Аз тарҷумаи англисии ҷумла маълум мегардад, ки муодили шахси дуоми шумораи чамъ дар забони англисӣ ҷонишини шахси дуоми шумораи чамъ “you” мебошад.

2.4. Ифодаи шумора ва шахси сеюми феъли забони тоҷикӣ дар забони англисӣ. Дар забони тоҷикӣ шахси сеюми шумораи танҳо ба воситаи бандаки феълии “-ад”, “-ид” ва асоси замони гузаштаи феъл шинохта мешавад. Муродифи онро дар забони англисӣ ҳангоми тарҷумаи ҷумла мушоҳида менамоем: «*Яке аз он захмҳо, ки дар қатли ом аз ханҷари муғулон расида буд, ба бадӣ гашта равон шуд ва он ҷавон бо он реши равон дар ҳамон рӯзҳои гурезагӣ фағтид*» (Айнӣ, 2022: с.70). ~ «*One of those wounds that he received during the slaughter from the Mongols’ knife was bleeding, so that young man died during those days in the refuge*» (Aini, 2022: p.70).

Шумораи чамъи шахси сеюм, аз рӯйи бандаки феълии «-анд» шинохта мешавад. Дар забони англисӣ ба воситаи ҷонишини шахси сеюми шумораи чамъ «they» ва ё мубтадои иҷроқунандаи амал ифода мегардад: «*Ғӯза каландвор, ҷуворӣ уштурвор – гуфтаанд*» (Айнӣ, 2009: с.108). ~ «*Mottocks through cotton, camels through sorghum – they said*» (Aini, 1955: p.164).

Шахси сеюми забонҳои муқоисашаванда ба шаклҳои номуайяншахс, умумишахс, ғайришахс ва бешахс ҷудо мешаванд. Масалан: «*Чизе вижжас зада дар ҳаво тир барин парид*» (Стивенсон, 1952: с.192). ~ «*Something flied in the sky humming like an arrow*» (номуайяншахс). «*Оқибат гурғзода гург шавад*» гуфтаанд (Айнӣ, 2009: с.9). ~ “*Wolf cubs have turned out in the end to be wolves, as said*” (Aini, 1955: p.35). (умумишахс). «*Баъд аз дақиқае моҳ ранги лаъличаи нуқрагини дурахшонро пайдо кард*» (Айнӣ, 2009: с.244). ~ «*After a minute the moon became like a silver saucer*» (Aini, 1955: p.108). (Ғайришахс). “*And no one to help either one of us*» (Hemingway, 2013: p.62). ~ «*Ҳеч касе нест, ки ба доди яке аз мо бирасад*» (Ҳемингвей, 2013: с.63). (Бешахс).

2.5. Умумият ва фарқияти категорияи шахсу шумораи феъл дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ

Дар забони адабии муосири тоҷикӣ ду қатори категорияи шахсу шумора мавҷуд аст:

Ҷадвали №12

Шахсҳо	Шумораи танҳо	Шумораи чамъ
Шахси яқум	-ам	-ем
Шахси дуоум	-и	-ед
Шахси сеюм	-ад, -ид	-анд (янд)

Ин нишондиҳандаҳои шахс ва шумора ба асоси феъл илова карда мешавад. Барои ҳамин онҳоро бандакҳои шахсӣ меноманд. Ба қатори дуҷуми шахс ва шумораи феъли забони тоҷикӣ бандакҳои зерин тааллуқ доранд:

Ҷадвали №13

Шахсҳо	Шумораи танҳо	Шумораи ҷамъ
Шахси яқум	-ам	-ем
Шахси дуҷум	-ӣ	-ед
Шахси сеҷум	-	-анд (янд)

Дар замонҳои феъл нишондиҳандаҳои шахс ва шумора бандак қабул мекунад. Тавре мушоҳида мешавад, дар замони ҳозира дар ҳамаи шахсҳо бандакҳои шахсии феъл мутобиқат мекунад, ки бандаки муносиб морфемаи «-ад» мебошад, дар замони гузашта бандак надорад.

Барои ифодаи маънои грамматикӣ феъл се омили ифодакунандаи дараҷаи шахс ва шумора, ки дар боло нишон дода шудааст, бо ду мақсад хизмат мекунад: 1) онҳо ба шахс ишора менамоянд ва 2) ба шумора. Мисол: «Ман падари худро **надидам**, ки будани ӯро ҳам **намедонам**» (Айнӣ, 2022: с.72). ~ «I have not seen my father, and would not recognize him» (Aini, 2022: с.72). «Агар ӯро оварда бо шумо **рӯбарӯӣ кунам**, ҳақиқати ҳол равшан **мешавад**» (Aini, 2022: с.72). ~ «If I bring him to see, the truth will be revealed» (Aini, 2022: с.72). «Оре, ман ҳамон Темурмалики хуҷанди**ам**» (Айнӣ, 2022: с.72). ~ «Yes, I am the Temur Malik of Khujand» (Aini, 2022: с.72).

Тавре ки аз ҷумлаҳои боло маълум аст, дар ҷумлаҳои забони тоҷикӣ бандаки “-ам” ифодакунандаи шумораи танҳои шахси яқум дида мешавад. Аммо, дар забони англисӣ бандаки ифодакунандаи шахси яқуми шумораи танҳо мавҷуд нест. Муодили ифодакунандаи он ҷонишини ш.1.ш.т. ва феъли ёридиҳанда мебошад.

Мисолҳои зеринро низ дида мебароем: «Зинҳор ба Сулаймон бинни Касир муҳолифат нақунӣ» (Айнӣ, 2022: с.98). ~ «Do not ever resist Suleiman ibn Kasir» (Aini, 2022: p.98).

Дар мисоли тоҷикӣ “нақунӣ” бандаки “ӣ” ифодакунандаи шахси дуҷуми шумораи танҳо буда, дар тарҷумаи он “**do not resist**” омада, ягон бандак қабул накарда, феъли ёридиҳанда бо феъли асосӣ аз лиҳози маъноӣ ш.2.ш.т. ифода кардааст.

Мисоли дигар: «He loves them too» (Abrahams, 1971: p.61). ~ «Вай ҳам онҳоро **дӯст медорад**» (Абраҳамс, 1962: с.83). “What I'll do if **he sounds and dies** I don't know” (Hemingway, 2013: p.56). ~ «Чӣ кор мекунам, агар чун санг ба қаъри об **фурӯ афтаду бимирад**» (Ҳемингвей, 2013: с.57).

Дар мисоли мазкур бандаки шумораи танҳои шахси сеҷум “-ад” муодили “-s” ва “-es”-и забони англисӣ мебошад.

Боби сеҷум “**Вазифаҳои категорияҳои шахс ва шумора дар низомии дастурии феъли забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ**” унвон дорад. Он аз се фасл иборат аст.

3.1. “Категорияҳои шахсу шумора дар тарзҳои феъли забони тоҷикӣ ва ифодаи он дар забони англисӣ”.

Дар категорияи шахс ҳамаи шаклҳои замони тарзи фоилӣ ва мафбулии феъл алоқаманд аст: “*Мо ба боғи бобом расидем*” (Айнӣ, 2009: с.24). ~ “*We reached my grandfather’s orchard*” (Aini, 1955: p.55).

Дар ин ҷумла феъли “*расидем*” феъли тарзи фоил, монда, замони ҳозираи сизаи хабарӣ ва шахси якуми шумораи ҷамъ аст.

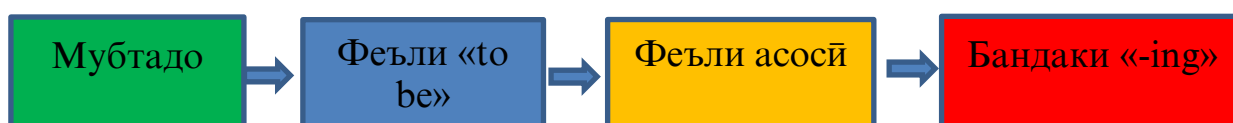
Дар забони англисӣ ба монанди забони тоҷикӣ феълҳо ду тарз доранд: а) Active Voice – тарзи фоил – мефаҳмонад, ки иҷрокундаи амал худи субъект (мубтадо) аст: *I go – меравам, I went – рафтам, I saw – дидам, I read – хондам* ва ғ., ки ин амалҳо аз шахсу шумора вобастагӣ дорад. Мисол: “*The hands have done their work and we sail well*” (Hemingway, 2013: p.130). ~ “*Дастҳо корашонро карданд ва мо хуб шино мекунем*” (Ҳемингвей, 2013: с. 131). б) Тарзи мафбул (Passive Voice). Феъл дар тарзи мафбулӣ предмети ба амал дучоршуда (объект)-ро ҳамчун субъект зикр менамояд. Тарзи мафбул бо ёрии феъли ёридиҳандаи «*to be*» ва замони гузаштаи сифати феълӣ (Past Participle) сохта мешавад. Дар ҷумла танҳо феъли ёридиҳандаи «*to be*» тасриф мешавад. Мисол: “*The club ... was gone*” (Hemingway, 2013: p.156). ~ «*Чӯбдаст раҳо шуд*» (Ҳемингвей, 2013: с. 157). (Дар ин мисол амали шахс аз тарафи шахси номаълум иҷро шуда, субъекти он шахси якуми шумораи танҳо мебошад).

3.2. Категорияҳои шахсу шумора дар замони феъли забони тоҷикӣ ва ифодаи он дар забони англисӣ.

Феълҳои ҳар ду забон аз рӯи замони тағйир меёбанд ва бо тағйир ёфтани феъл маънои грамматикӣ замони амал низ ифода мегардад. Мисол: *рафтам – I went, мерафтам – I was going, рафта будам – I was go, меравам – I go, рафта истодаам – I am going, хоҳам рафтам – I will go.*

Муносибати байни ҳаракату амал ва лаҳзаи нутқ ё ҳангоми гапзанӣ се хел мешавад: 1. Замони воқеъ шудани ҳаракату амал аз лаҳзаи нутқ ё сухани гӯянда пештар аст. Ин амалу ҳаракати замони гузашта аст. Мисол: «*I had promised one of the students to go to a meeting*» (Voynich, 1954: p.7). ~ «*Ман ба як нафар донишҷӯ ваъда дода будам, ки ... ба маҷлис ҳозир мешавам*» (Войнич, 1952: с.16). (Шахси якуми шумораи танҳо). 2. Замони амалу ҳаракат ба лаҳзаи гап задани шахс рост меояд. Ин амалу ҳаракати замони ҳозира аст. Мисол: «*Хуб, баъд аз таъин шудани саркори нав кори ҷашар чӣ тавр рафта истодааст?*» (Айнӣ, 2009: с. 53). ~ «*Well, now that they’ve appointed a new director, how is the excavation coming along*» (Aini, 1998: p. 92). Дар забони англисӣ замони ҳозира аз замони ҳозираи давомдор фарқ мекунад.

Нақшаи №2. Замони ҳозираи давомдор

Мисол: «*I am going to the market*» (Саидов, 2023: с.222). ~ «... ман ба бозор рафта истодаам» (Саидов, 2023: с.222).

3. Агар амалу ҳаракат баъди сухани гӯянда (шахс) воқеъ шавад, ин амалу ҳаракати замони оянда аст. Мисол: “*Фалон рӯз биёянд, ман ба онҳо дидор менамоям*” (Айнӣ, 2022: с.133). ~ “*Let them come this day, and I will see them*” (Aini, 2022: p.133).

3.3. Вазифаҳои категорияҳои шахсу шумора дар сиғаҳои феъли забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ.

Сиғаҳо дар системаи феъл муносибати ба воқеият доштаи амалро, ки гӯянда муқаррар кардааст, мефаҳмонад. Сиғаҳо чор навъ мешаванд, ки дар ҳар яки он шахсу шумора баръало нақши худро мегузорад:

а) Сиғаи хабарӣ (the Indicative Mood): “*рафтам, рафтаам, меравам*”.

б) Сиғаи амрӣ (the Imperative Mood) дар забонҳои муқоисашаванда дар шахси дуҷуми шумораи танҳо дар асосҳои замони ҳозира аз ҷиҳати семантикӣ баробар буда, бе бандак меоянд. Мисол: *Навис – write, омӯз – teach, соз – arrange, кӯб – knock, бар – carry, нигар – look, дон – know, пӯш – wear, кӯш – kill, хон – read, ҷаҳ – jump* ва ғ. Мисол: «*Худат рафтан гир!*» (Айнӣ, 2009: с.22). ~ “*Go yourself!*” (Aini, 1998: с.55).

в) Сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ (the Subjunctive Mood): “*равад, рафта бошад, мерафта бошад*”. Мисол: “*Ӯ ба дили худ гузаронид, ки аҷаб нест чанд занҷир аз он ҳайвонҳоро ки ба Хучанд ҳам фиристода бошад*” (Айнӣ, 2022: с. 43). ~ “*Therefore, he concluded that Sultan had probably also sent a few numbers of these animals to Khujand*” (Aini, 2022: p. 43).

г) Сиғаи эҳтимоли (дар забони англисӣ сиғаи эҳтимоли мавҷуд нест): “*рафтагист, мерафтагист*”. Мисол: «*Дар лаби рӯд Эргашакаат ҳам будагист, ӯ подаи худро беиштар дар ҳамон ҷоҳо мечаронад*” (Айнӣ, 2009: с. 20). ~ “*Your foster brother Ergash should be down by the canal-he usually grazes his flock thereabouts*” (Aini, 1998: p. 50).

3.4. Вазифаҳои категорияҳои шахсу шумора дар намудҳои феъли забони тоҷикӣ ва роҳҳои ифодаи он дар забони англисӣ” унвон дорад.

Категорияи намуд яке аз аломатҳои морфологияи феъл аст. Қариб ҳамаи феълҳои забони тоҷикӣ дорои намуд буда, бо шахсу шумора робитаи басоҳам зичи худро доранд.

Маънои намуди феъл ё мафҳуми намуд бо худи феълҳо ифода мегардад:

Ҷадвали №14

Намуди мутлақ	Намуди давомдор
Рафтам – I have gone	Мерафтам – I was going
Рафт – he has gone	Мерафт – he was going
Гуфт – he has said	Мегуфт – he was saying
Гуфта буд – he had said	Гуфта истода – that’s saying
Шунидааст – he had heard	мешунидааст – he was heard

Чи тавре ки ба назар мерасад, дар забони англисӣ намуди мутлақи феъл ба воситаи қатори сеюми феълҳои асосӣ (Participle II) ва феъли ёридиҳандаи «has» дар шахси сеюми шумораи танҳо истеъмол шуда, дар шахсу шумораҳои дигар феъли ёридиҳандаи «have» истифода мегардад.

Категорияи намуди давомдори феъли забони тоҷикӣ бо пешванди *me-* ва асоси замони гузашта омада, давомнокии амалро аз тарафи шахси сеюми шумораи танҳои замони гузаштаи нақлӣ ифода мекунад. Дар тарҷумаи англисии он ҷонишини шахсӣ бо феъли асосии «was» ва шакли масдари феъли асосии дигар бе ҳиссаҷаи «to» омада, бандаки «-ing» гирифта, давомнокии амалро ифода менамояд.

Хулоса

Таҳлилу баррасии муқоисаи категорияҳои феъли мавриди баррасӣ нишон дод, ки бо вучуди мансубияти ин ду забон ба оилаҳои мухталифи забонӣ, қаробату умумияти забонии зиёд доранд. Аз таҳлили маҷмуии категорияи шахсу шумораи феъли забони англисӣ дар қиёс бо забони тоҷикӣ усул ва роҳҳои ифодаи онҳо ба таври васеъ арзёбӣ карда шуданд.

Категорияи шахсу шумораи феъл яке аз категорияҳои муҳимми ин ҳиссаи нутқ ба шумор рафта, он маҳсули шууру идроки инсонӣ дар ифодаи амал мебошад. Аз ин лиҳоз, дар таҳқиқот аломатҳои умумӣ ва тафриқавии категорияи мавриди назар муайян шудааст. Натиҷагирии хусусиятҳои грамматикӣ амали таҳқиқшударо мушаххасан метавон чунин арзёбӣ намуд.

Дар натиҷаи таҳлили маводҳои мавҷудбуда ба чунин хулосаи натиҷаҳо ноил гардидем:

1. Мушоҳидаҳо нишон доданд, ки дар давраи бостони забони форсӣ се шахсу се шумора мавҷуд буд: шахси якум, дуум, сеюм ва шумораи танҳо, дугона ва ҷамъ. Дар забони форсии бостон бандакҳои шумораи дугона мавҷуд буданд, ки он дар забони англисӣ дида намешавад [7-М].

2. Ҳангоми тасрифи феълҳои давраи бостон ду гурӯҳи бандакҳо ба назар расиданд. а). бандакҳои фаъл (ё тарзи фаъл) ва бандакҳои сиғаи миёна; б). бандакҳои аввалиндараҷа ва дуумдараҷа, ки онҳо ташкилдиҳандаи шаклҳои замони гузашта буданд. Бандаки дуумдараҷаи тарзи фоили шахси якум [[-a]-m], шахси дуум [-ʃ] ва шахси сеюм [-t] истеъмол мешуд. Давраи бостон дорои шумораи дугона буд, ки бандакҳои зеринро дар бар мегирифт: шахси якуми шумораи дугонаи бандаки якумдараҷа [-a], шахси дуум [-ʃaʃ] ва шахси сеюм [-taʃ]; тарзи фоили бандаки дуумдараҷаи шахси якум [[-a]-m], шахси дуум [-ʃ] ва шахси сеюм [-t] буд [8-М].

3. Дар тарзи фоили феъл бандаки якумдараҷаи шумораи ҷамъи ш.1. [a] “maʃi”, шахси 2: [-ʃa], шахси 3: [(a)nti] буданд. Тарзи миёна дорои бандаки шахси 1: [-midai]; шахси 2: [dvai] ва шахси 3: [-ntai], [-rai] буд. Бандаки дуумдараҷаи шумораи ҷамъи тарзи фоили шахси 1: [-ma], шахси 2: /-ta/ ва шахси 3: [-(a)n(t)]. Дар шумораи ҷамъи тарзи миёнаи шахси 1: [-madi], шахси 2. [-dvam] ва шахси 3. [-nta] истеъмол мешуданд [8-М].

4. Барои шумораи дугонаи шахси сеюми тарзи фоили анчомаи дуҷумдараҷа ба назар мерасад: *ajivtm // ajivatam/*. «*Uba ajivatan*» – онҳо (ду кас) якҷоя меистанд [8-М].

5. Байни ин забонҳои муқоисашавандаи бостон, фарқи зиёд ба назар мерасад. Дар шумораи танҳои шахси 1. забони бостони англисӣ (Old English) бандаки: «*-e*», шумораи танҳои шахси 2: «*-est*», шумораи танҳои шахси 3: «*-eþ*»; дар шумораҳои шамъи шахсҳо бандаки: «*aþ*» истеъмол мешуд [1-М].

6. Дар англисии бостон агар дар ҷумла ҷонишини шахсӣ меомад дар натиҷа инверсия (ивазшавии ҷои калима, бо мақсади услубӣ ва суҳанпардозӣ) баъд аз хабар омада, дар замони ҳозираи шумораи ҷамъи шахси 1. ва 2. бандаки «*-e*» истеъмол мешуд [8-М].

7. Ҳангоми тасриф намудани феъл, яъне муайян намудани шахсу шумораи забонҳои муқоисашаванда асосҳои феълӣ нақш мегузоранд. Зеро, бандакҳои феълӣ бо асосҳои феъл якҷоя истеъмол мегарданд. Дар давраи миёнаи забонҳои форсӣ (тоҷикӣ) ва англисӣ низ асосҳо мавҷуд буданд. Бояд зикр намуд, ки феъли давраи миёнаи забони порсӣ (тоҷикӣ) ду асос дошт. Яке аз асосҳо шакли замони ҳозира-оянда – сифаи амрӣ ва сифаи шартии хоҳишмандӣ месохт ва дувум, барои сохтани шаклҳои феълии замони гузашта ва масдар истеъмол мешуданд. Ба ин гувоҳ шуда метавонад, мисоли: *šav* – шав, *šut* – шуд. Феълҳои забони форсии миёна дар асоси замони гузашта шакли ғайрифаноли сифати феълии замони гузаштаи эронии қадим бо илова шудани бандаки «*-ta*» ба миён омадааст. Ин суффикс дар забони форсии миёна дар шакли «*-t*» мавриди истеъмол қарор мегирифт. Масалан: *x^hart* – хӯрд, *x^har* - хӯр, *šutan* – шудан, *niþistan* – навиштан ва амсоли инҳо [2-М].

8. Дар давраи миёнаи забонҳои муқоисашаванда бандакҳо ба тағйиротҳои куллӣ дучор шудаанд. Дар давраи миёнаи забони форсӣ барои шумораҳои танҳои шахси 1: “*-am*”, шахси 2: “*-ē (h)*” ва шахси 3: “*-at (-ēt)*” шуданд. Барои шумораҳои ҷамъи шахси яқум: “*-ēm*”, шахси дуҷум: “*-ēt*” ва шахси 3. “*-and, -ēnd*” истеъмол мешуданд [2-М].

9. Категорияи шумора ва шахси феъл дар давраи миёнаи лаҳҷаҳои забони англисӣ чунин истеъмол мешуданд: а) Дар лаҳҷаи шимолӣ аз асри XII то XIV дар шумораҳои танҳои шахси 1: “*-e*”, шахсҳои 2, 3: “*-es*” ва шумораҳои ҷамъ низ “*-es*” истеъмол мешуд; б) Дар асрҳои XII-XIII дар лаҳҷаи марказӣ барои шумораҳои танҳои шахси 1: “*-e*”, шахси 2: “*-est*” ва шахси 3: “*-eth*” истеъмол шуда, барои шумораҳои ҷамъ бандаки “*-en*” истеъмол мешуд; в) Дар лаҳҷаи марказии асри XIV дар шумораҳои танҳои шахси 1: “*-e*”, шахси 2: “*-est*”, шахси 3: “*-eth, -es*” истеъмол шуда, дар шумораҳои ҷамъи ҳамаи шахсҳо: “*-e*” истеъмол мешуданд; г) дар лаҳҷаи ҷанубии асри XIII-XIV дар шумораҳои танҳои шахси 1: “*-e*”, шахси 2: “*-est*”, шахси 3: “*-eth*” бо ҷонишин истеъмол шуда, дар шумораҳои ҷамъ низ бандаки “*-eth*” истеъмол мешуданд [1-М].

10. Дар замони муосир шумора ва шахси феъл ба тарзҳои зерин шакл гирифтанд: дар шумораи танҳои шахси 1 забони тоҷикӣ бандаки: “*-ам*”, шахси 2: “*-и*” ва шахси 3: “*-ад*”. Дар шумораи ҷамъи шахси 1. бандаки “*-ем*”, шахси 2: “*-*”

ед” ва шахси 3: “-анд” истеъмомл мегардад. Дар забони англисии муосир роҳҳои ифодаёбӣ дар феъли “to be” ва феълҳои ёридиҳанда нишондиҳандаи шахсу шумораи феъл мавҷуд аст. Барои ифодаи шумораҳои танҳои шахси 1: «-am», шахси 2: «are», шахси сеюм «-is» ва дар кулли шумораҳои ҷамъ: “are” истеъмомл мешаванд [6-М].

11. Дар забони тоҷикӣ замони гузаштаи феъли шахси сеюми шумораи танҳо дар сифаи хабарӣ нишондиҳандаи грамматикӣ надорад ва он бо асоси феъл баробар меояд. Вале дар забони англисӣ, баръакси он, бо бандаки феълии “-s, -es” ифода мешавад [5-М].

12. Дар забони тоҷикӣ бандакҳои феълӣ дар ҳамаи шахсу шумораҳо мавҷуд буда, ин миқдор ба 100% баробар аст, чунончи, онҳо шаклҳои омонимӣ надоранд. Дар забони англисӣ шахсу шумора баъзан ба шаклҳои омонимӣ таъя мекунад [7-М].

13. Таҳқиқоти қиёсии категорияи шахсу шумораи феъли забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ имкон дод, ки хусусиятҳои истеъмолии онҳо муайян карда шаванд [9-М].

14. Дар забони англисӣ феъли ёридиҳандаи “to be” дар замони ҳозира дорои се шахсу ду шумора мебошад [11-М].

15. Дар забонҳои муқоисашаванда се шахс ва ду шумора: танҳо ва ҷамъ мавҷуд аст. Шумораи танҳои шахси якуми забони тоҷикӣ тавассути бандаки феълии “-ам” ифода ёфта, муодили он дар забони англисӣ ҷонишини шумораи танҳои шахси якум “I” ва феъли асосӣ мебошад. Шумораи ҷамъ бандаки “-ем” буда, муодили он дар забони англисӣ ҷонишини “you” ва феъли асосӣ мебошад [7-М; 8-М].

16. Шахси дуҷуми феъл дар шумораи танҳо “-ӣ” ва дар шумораи ҷамъ “-ед” буда, муодили он дар забони англисӣ ҷонишини “you” бо феъли асосӣ мебошад. Шахси сеюми феъли забони тоҷикӣ дар шумораи танҳо бо бандаки “-ад” ифода ёфта, дар замони гузашта – асоси феъл ба ҳисоб меравад ва муодили забони англисии он дар замони ҳозира бандаки “-s, -es” ва дар дигар ҳалатҳо мубтадо бо феъли асосӣ ба шумор меравад. Дар шумораи ҷамъи феъли забони тоҷикӣ бандаки “-анд” истифода гардида, муодили англисии он ҷонишини “they” бо феъл фебошад [5-М].

17. Дар забонҳои муқоисашаванда тарзи фоилии феъл амалу муносибати шахсу шумораро мефаҳмонад. Дар тарзи мафбулии феъл иҷрокунандаи амал номаълум аст [10-М].

18. Дар забонҳои таҳқиқшаванда шаклҳои шахсдори феъл тарз, замон, намуд ва сифа ба ҳисоб меравад. Нақши категорияи шахсу шумора дар категорияи замон дар он аст, ки воқеъ шудани амали шахсро дар қадом лаҳзаву даври замон нишон медиҳад. Дар гурӯҳи шаклҳои хабарӣ ифодаи шахс тавассути шаклҳои сифаи хабарӣ-ҳошишмандӣ ва эҳтимолӣ ифода мегардад [11-М].

19. Дар забони тоҷикӣ замонҳои феъл аз рӯи пешванду асос ва бандаки феълӣ муайян мегарданд [5-М].

20. Фарқи категорияи мазкур дар намуди мутлақ дар он аст, ки дар ш. 3 ш. т. он бо асос ифода мегардад. Дар забони англисӣ намуди мутлақи феъл ба воситаи шаклҳои феълии *Participle II* ва феъли ёридохандаи *have* ва дар шахси сеюми шумораи танҳо *has* истеъмом мегардад [б-М].

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИЧАҲОИ ТАҲҚИҚ

Ба сифати тавсияҳои амалии рисола, таҳлилу натиҷагирҳои мавзуи таҳқиқотӣ нуктаҳои зеринро пешниҳод намудан зарур аст:

1. Натиҷаҳо метавонанд дар самту соҳаҳои забоншиносӣ, таърих, луғатшиносӣ, фонетика, грамматика ва лексикология истифода шаванд.

2. Мавод ва натиҷаҳои таҳқиқ метавонанд дар раванди таълим ва машғулиятҳо оид ба мавзуи феъл дар давраҳои муқаддам, асримиёнагӣ ва замони муосири забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ мусоидат намоянд.

3. Аз рӯи натиҷаҳои диссертатсия ҳамчунин метавон ба донишҷӯёни ихтисосҳои тоҷикиву хориҷӣ ва дигар самту соҳаҳо махсусан, грамматикаи таърихӣ дарсу машғулиятҳо ба роҳ монд.

4. Маводи кори рисолаи мо метавонад барои тартиб ва таҳия додани фарҳанги дузабонаи тоҷикӣ ва англисӣ мусоидат намояд.

5. Натиҷаҳои ба даст омада, барои муҳаққиқон вобаста ба мавзуи феъл метавонад мусоидат намояд.

НАШРИ ТАЪЛИФОТИ ИЛМӢ ДАР МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ

I. Мақолаҳои, ки дар нашрияҳои тақризшавандаи Комиссияи оли аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷоп шудаанд:

[1-М]. Ҳусайнова Ф. Б. Сохти феълҳо дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ [Матн] / Ф. Б. Ҳусайнова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. Душанбе, 2018 – № 3. – С. 92-96;

[2-М]. Ҳусайнова, Ф. Б. Категорияи шахсу шумораи феъл дар масири таърих [Матн] / Ф. Б. Ҳусайнова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2018. – № 4. – С. 114-121;

[3-М]. Ҳусайнова, Ф. Б. Категорияи шахсу шумораи феъл дар давраи миёнаи забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ [Матн] / Ф. Б. Ҳусайнова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2018: – № 6. – С. 173-176;

[4-М]. Ҳусайнова Ф. Б. Категорияи шахсу шумораи феъл дар давраи муосир дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ [Матн] / Ф. Б. Ҳусайнова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2018: – № 7. – С. 169-174;

[5-М]. Ҳусайнова Ф. Б. Шахси сеюми феъл дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ [Матн] / Ф. Б. Ҳусайнова // Паёми Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Бахши илмҳои филологӣ. Кӯлоб, 2021 – № 1 (25). – С. 226-234;

II. Дар маҷмуа ва нашрияҳои дигари илмӣ:

[6-М]. Ҳусайнова Ф. Б. Намудҳои феъл аз рӯи сохт дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ [Матн] / Ф. Б. Ҳусайнова // Маводи конференсия байналмилалӣ “20-солагии ваҳдати миллӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон ва эълон гардидани соли 2017 – соли ҷавонӣ дар мавзӯи «Рушди илм, инноватсия ва технологияҳо – асоси таъминӣ гузариш аз минтақаҳои аграрӣ-саноатӣ ба саноатӣ-аграрӣ» ва дар доираи конференсия сеюмин форуми илмӣ байналмилалӣ «Ҷавонӣ нерӯи зеҳнии рушди кишвар» (ДТМИК) (29-30.05.2017). Душанбе, «Промэкспо», 2017. – С. 45-47.

[7-М]. Ҳусайнова Ф. Б. Категорияи шахсу шумораи феъл дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ [Матн] / Ф. Б. Ҳусайнова // (Маводи конференсияи Ҷумҳуриявии “Масъалаҳои сарфи забони тоҷикӣ ва усули таълими он”. (ДМТ) (15.02.2019). – Душанбе, 2019. – С. 129-137.

[8-М]. Ҳусайнова Ф. Б. Забонҳои форсӣ-тоҷикии бостон ва англисии бостон дар ифодаи категорияи шахсу шумораи феъл ва истифодаи он дар замони муосир [Матн] / Ф. Б. Ҳусайнова // “Паёми Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ”, (мачаллаи илмӣ). Бахши илмҳои филологӣ. Душанбе, – 2019; № 2 (23). – С. 89-94.

[9-М]. Ҳусайнова Ф. Б. Вижжаҳои сохторӣ-маъноии шахси дуҷуми феъл дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ [Матн] / Ф. Б. Ҳусайнова // Маводи конференсияи илмӣ-назариявии “Ҳайати профессорону омӯзгорон ва донишҷӯён оид ба натиҷагирӣ корҳои илмӣ-таҳқиқотӣ дар соли 2022 ва вазифаҳо барои соли 2023 бахшида ба Рӯзи илми тоҷик ва соли 2025 соли байналмилалӣ ҳифзи пиряхҳо” (ДДК, 11-14.04.2023). – Душанбе, ЧДММ “Истиқлол-2019”. – С. 348-350.

[10-М]. Ҳусайнова Ф. Б. Категорияи шахсу шумора дар тарзҳои феъли забонҳои муқоисашаванда [Матн] / Ф. Б. Ҳусайнова // Маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ-назариявӣ “Усулҳои тақмили таълими забони англисӣ дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ва олии касбии ҷумҳурии Тоҷикистон” дар доираи амалии “Барномаи давлатии тақмили таълим ва омӯзиши забонҳои русӣ ва англисӣ дар ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 (ДДК, 22.12.2023). Кӯлоб, 2023. – СИ “Қурбон”, С. 89-91.

[11-М]. Ҳусайнова Ф. Б. Категорияи шахсу шумора дар сифаҳои феъли забонҳои муқоисашаванда [Матн] / Ф. Б. Ҳусайнова // Маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ-назариявӣ “Масъалаҳои мубрами забоншиносии муқоисавӣ забонҳои аврупоӣ ва омӯзиши онҳо дар шароити муосир” (ДБЗХТ, 25.01.2024). // Душанбе, 2024. – С. 65-68.

КУЛЯБСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ
АБУАБДУЛЛОХА РУДАКИ

На правах рукописи

УКД: 809.0+802.0 (81.3 Точ + 81.3 Англ)

ХУСАЙНОВА ФАРИДА БОЗОРОВНА

**КАТЕГОРИЯ ЛИЦА И ЧИСЛА ГЛАГОЛА ТАДЖИКСКОГО ЯЗЫКА
И СРЕДСТВА ЕЁ ВЫРАЖЕНИЯ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ**

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени доктора философии (PhD), – доктора по специальности 6D021300 – Языкознание (6D021302) – Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание)

Душанбе – 2024

Диссертационная работа выполнена на кафедре иностранных языков Кулябского государственного университета имени Абуабдуллоха Рудаки.

**Научный
руководитель:**

Холикзода Айниддин –
кандидат филологических наук, доцент
общеуниверситетской кафедры английского
языка Таджикского национального
университета

**Официальные
оппоненты:**

Баротзода Файзиддин Камолиддин доктор
филологических наук, доцент кафедры
теории перевода и стилистики Таджикского
государственного педагогического
университета имени С. Айни;

Насруддинов **Сирочиддин**
Мохадшарифович – кандидат
филологических наук, доцент, заведующий
кафедрой иностранных языков
Национальной академии наук Таджикистана

Ведущая организация:

**Таджикский международный университет
иностраннх языков имени Сотима
Улугзаде**

Защита состоится "14" сентября 2024 года в 13:00 часов на заседании Диссертационного совета 6D.KOA-021 при Таджикском национальном университете (734025, город Душанбе, Буни Хисорак, учебный корпус № 10, 1 этаж, зал Шарифджона Хусейнзода).

С содержанием диссертации можно ознакомиться через сайт www.tnu.tj и в центральной библиотеке Таджикского национального университета с регистрационным номером 734025, город Душанбе, проспект Рудаки, 17.

Автореферат разослан « ____ » _____ 2024 года.

Учёный секретарь
диссертационного совета,
доктор филологических наук, профессор

Мирзоева М. М.

ВВЕДЕНИЕ

Диссертационная работа посвящена исследованию особенностей категорий лица и числа глагола на базе материалов таджикского и английского языков. В настоящей работе сделан акцент на сравнительном исследовании категорий лица и числа глагола, изучении способов выражения и рассмотрения их особенностей.

Актуальность темы исследования. Исследование и сравнительное изучение глаголов давно привлекает к себе внимание ученых, особенно лингвистов. К тому же сравнительная типология охватывает проблемы сравнительного языкознания, которые находят своё решение в данной области.

С этой точки зрения исследуемая тема относится к сравнительной типологии, в ней рассматриваются вопросы категорий числа и лица глагола в древнем, среднем и современном периодах и устанавливаются способы выражения этих категорий в современном английском языке.

Категория (*katēgoriā*) в полном смысле слова включает любые лингвистические элементы, которые выделены на основе их общих свойств, и те или иные элементы, которые основаны на совокупности однородных языковых единиц, элементы которых имеют единственное и конкретное значение: категория времени, категория одушевленности и неодушевленности и т. п. Совокупность таких признаков состоит из однородных и одинаковых единиц. Ш. Бобомуродов и З. Мухторов делят категориальные признаки на отличительные и классификационные¹. Таким образом, термин “категория” выражает два значения: 1. Значения, свойственные группе однородных и одноклассных слов, которые понимаются вне их лексического выражения и обычно имеют грамматическую категорию. 2. Лексико-грамматические группы слов, которые объединяются по характеру общих смысловых (семантических) и морфолого-синтаксических значений: категории существительных, категории наречий, категории глаголов и др. Наше исследование проводилось также по категориям лица и числа глагола. К понятию категории лица глагола относятся, прежде всего, действия человека.

Актуальность темы проявляется, прежде всего, в отсутствии полноценного сравнительного исследования данной темы.

Исследование темы настоящей диссертационной работы, в том числе в английском языке, считается спорной проблемой современного языкознания, в системе глагола категории лица и числа также нуждаются в дополнительном исследовании.

Степень изученности темы исследования. Начиная со второй половины XX века, проблемы категорий глагола рассматривались в работах многих авторов, которые специализировались на изучении синтаксических особенностей.

Проанализировав свои взгляды на язык, исследователи оказали более простые способы изучения системы глаголов с новым подходом. В том числе языковед М. Б. Нагзибекова в своем сравнительном исследовании отмечает, что “анализ семантики предложений с рамкой сложного глагола и их сопоставление с аналогичными

¹ Бобомуродов, Ш. Словарь лингвистических терминов / Ш. Бобомуродов, З. Мухторов. – Душанбе, 2016. – 428 с.

предложениями с нерамочной конструкцией показывает, что образование рамки не ведет к изменению смысла сказуемого”¹. Другой исследователь М. К. Темурова в своих исследованиях причастий упоминает, что “в связи с появлением новых форм причастия настоящего времени произошло заметное изменение в образовании причастных словосочетаний, и результатом этих изменений является новое развитие причастного словосочетания”². “Глагольные словосочетания отражают признаки предметов, хода событий и важных явлений вокруг нас и представляют собой не только грамматические связи, но и лексические и смысловые связи”³. П. Джамshedов отмечает: “Глагол как ядро словосочетания в зависимости от своей семантической валентности предоставляет открытые позиции, которые заполняются не только определенными грамматическими формами слов, но и предназначенным для этих позиций перечнем морфологических классов слов”⁴. “Глагол является единственной частью речи, которая отражает смысловые оттенки всех периодов”⁵. Другой исследователь Б.Н. Рахмонов указывает, что «если глагол в языке не имеет определенной структуры и определенной системы, то можно сказать, что его грамматические особенности находятся в состоянии упадка или что язык можно назвать умирающим языком»⁶. С этой точки зрения изучение глагола очень важно.

Из этих утверждений следует, что изучение и исследование грамматической системы глагола полезно для языка. В этом направлении представляется важным рассмотреть исследования ученых. Например: “Залог как грамматическая категория глагола связан не только с морфологией, но также и с логикой, направленностью действия по отношению к носителю действия, синтаксическими категориями подлежащего и дополнения, а также с актуальным членением предложения, интерпретацией текста”⁷. “Наклонение является грамматическим средством выражения категории модальности”⁸.

Глагол занимает особое место в таджикском и английском языках. Он принципиально отличается по своему содержанию от других частей речи. По грамматическим особенностям глаголов в сопоставляемых языках написано много

¹ Нагзибекова М.Б. Проблемы исследования глагольных конструкций с зависимым объектом в русском и таджикском языках [Текст] / автореф. дис. ... доктора филол. наук: 10.02.20 / М.Б. Нагзибекова. – Д., 2000. – С. 29.

² Темурова М.К. Ибораҳои сифати феълӣ (дар “Ёддоштҳо”-и устод Айнӣ) рис. ... ном. илм. филол.: 10.02.22. [Матн] / М.К. Темурова. – Душанбе:, 2009. – С.4.

³ Гаффаров А.О. Хусусиятҳои грамматикӣ ва маъноии ибораҳои феълӣ дар забони адабии тоҷик (дар асоси маводи осори мансури асрҳои XV-XVI) [Матн] / А.О. Гаффаров. – дисс... ном. илм. филол. Душанбе, – 2021. – С. 242.

⁴ Джамshedов П., Саидмамадов А. Сравнительная типология языков [Текст] / П.Джамshedов, А. Саидмамадов. – Душанбе, 2012. – С.235.

⁵ Кенчаева, О.У. Вижагиҳои сарфи ва луғавии феълҳои таркибии номӣ дар насри бадеии Сотим Улӯғзода [Матн] / О.У. Кенчаева. – дисс... ном. илм. филол. (10.02.01.) Душанбе, – 2023. – С.4.

⁶ Рахмонов, Б. Н. Хусусиятҳои луғавӣ-грамматикӣ феъл дар «Таърихи Бухоро»-и Наршаҳӣ [Матн] / дисс. н.и.ф. 10.02.01 (забони тоҷикӣ). Душанбе, 2019. – 171 с.

⁷ Тошов, А. Сравнительно-сопоставительный анализ категории залога (страдательный) в таджикском, английском и русском языках (сопоставительный аспект) [Текст] / А. Тошов: – дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20. – Душанбе, 2013. – С. 3.

⁸ Усмонова, Р.Р. Шаклҳои аналитикӣ дар системаи феълҳои забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ рис. ... ном. илм. филол.: 10.02.20. [Матн] / Р.Р. Усмонова. Хучанд, – 2022. С.113.

диссертаций и монографий, в которых рассматриваются грамматические категории глагола в данных языках. В этих работах изучались глаголы таджикского языка в отдельных памятниках и в определенный период исследовались категории времени, наклонения, вида и тому подобное в современном литературном языке.

В этой связи можно назвать лингвистов, таких как: А.З. Розенфельда, Е. Е. Бертельс, В. С. Расторгуева, Б. Сиёев, Н. Маъсуми, Б. Ниёзмахмадов и Л. Бузургзода, М. Н. Косимова, Ж. Гулназарова, Х. Хусейнов, С. Халимиён, Д. Саймиддинов, Ш. Рустамов, Р. Саидов, С.Д. Ходжаев, З. Мухтаров, А. Хасанов, П.Д. Джамшедов, М. Курбонов, А. Мамадназарова, Э.Исмоилзоды, А. Тошов, Р. Усмонов, К. Усмонов, М.Н. Усмонова, С.Д. Холматова, Г.Т. Кулматова и др.

Исследователи в указанных научных трудах сделали заметки относительно категории глаголов с научной точки зрения в зависимости от цели и процесса исследования. Также лингвисты называют глагол строительным блоком языка, потому что «по сути, природа и течение жизни не может быть описана без глагола»¹.

Действительно, в исследовании темы глагола велика роль и заслуга зарубежных ученых и лингвистов, в том числе В.Д. Аракина², Л. С. Бархударова³, Р. В. Басовой⁴, М. Я. Блоха⁵, А. С. Бондарко⁶, Г. Н. Воронцовой⁷, В. Г. Гака⁸, Б. А. Ильиша⁹, С. А. Недобуха¹⁰, П. К. Онипенко¹¹, А. И. Смирницкого¹², О. А. Смирницкой¹³, Р. Хадестона¹⁴, М. Рэймонда¹⁵. В связи с различными сторонами средств выражения категории лица и числа глаголов таджикского языка в английском языке до настоящего времени не проводилось никаких научных исследований. Но статьи и некоторые интересные сведения не остались вне поля зрения ученых.

¹ Халимиён, С. Глагол (Куниш) [Текст] / С. Халимиён.–Душанбе, 2013. – С. 6.

² Аракин, В. Д. Практический курс английского языка [Текст] / В.Д. Аракин. – М.: Владос, 2003. – 515 с.

³ Бархударов, Л. С. Грамматика английского языка [Текст] / Л.С. Бархударов, Д. А. Штеллинг. – М.: Высшая школа, 1973. – 423 с.

⁴ Басова, Р.В. Категория страдательного залога в современном английском языке [Текст] / автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / Басова Раиса Васильева. – Л., 1971. – 27 с.

⁵ Блох, М.Я. Теоретическая грамматика английского языка [Текст] / М.Я. Блох. – М.: Высшая школа, 1983. – 383 с.

⁶ Бондарко, А. В. Семантика лица [Текст] / А. В. Бондарко // Теория функциональной грамматики. Персональность. Залоговость. – СПб: Наука, 1991. – 369 с.

⁷ Воронцова, Г.Н. Очерки по грамматике английского языка [Текст] / Г.Н. Воронцова. – М.: Издательство литературы на иностранных языках, 1960. – 370 с.

⁸ Гак, В. Г. Неопределенно-личность в плане содержания и в плане выражения [Текст] / В.Г. Гак // Теория функциональной грамматики. Персональность. Залоговость. – СПб.: Наука, 1991. – С. 72 – 86.

⁹ Ильиш, Б.А. Современный английский язык [Текст] / Б.А. Ильиш. Изд. 2. – М.: Издательство литературы на иностранных языках, 1948. – 348 с.

¹⁰ Недобух, С. А. Когнитивно-коммуникативная категория персональности / дис. ... канд. филол. наук [Текст] / С. А. Недобух. – Тверь, 2002. – 120 с.

¹¹ Онипенко, Н. К. Категория лица в грамматике и в тексте [Текст] / Н.К. Онипенко // Глагольные и именные категории в системе функциональной грамматики: Сб. материал конфер. 9 – 12 апр. 2013 г. – СПб.: Нестер – История, 2013. – С. 214 – 219.

¹² Смирницкий А. И. История английского языка [Текст] / А.И. Смирницкий – М: Ленинские горы, 1964. – 131 с.

¹³ Смирницкая, О. А. Древнеанглийская поэзия [Текст] / О.А. Смирницкая М.: Наука, 1982. – 139 с.

¹⁴ Huddleston, R. Mood as a category in English grammar [Text] / R. Huddleston. – India: Gurukul Publication. 2004. – 30 p.

¹⁵ Raymond, M. English grammar in use [Text] / M. Raymond. – Cambridge, 2012. – 373 p.

Из изучения проблемы следует, что категории лица и числа существовали в древних и средних периодах английского языка и охватывали диалекты, которые исследовались лингвистами, и в результате частого их использования были внедрены в литературный язык.

Исследователь В. Д. Аракин отмечает: “В конце среднего и раннего периода в современном английском языке в связи с широким употреблением омонимов и различных слов и появлением вспомогательных глаголов “will, would, shall” и “should” исчезло большое количество окончаний глаголов”¹. Кроме того, вместо местоимения второго лица единственного числа “thou” стало употребляться множественное число “you”. Например: “I have” (ман дорам – я имею), “thou hast” (ту дорй – ты имеешь), “he has” (вай дорад – он имеет). 2 лицо ед. ч. выражается при помощи окончаний “-est”, “-st”, иногда “-t”: “speakest” (гап мезанй – говоришь), которые в настоящее время считаются древней формой. Сейчас вместо них используется “you” с вспомогательным глаголом “to be”.

Таким образом, изучение различных аспектов частей речи, в том числе глаголов, имеет давнюю научную основу. В этом направлении было создано много научных трудов и статей.

Определение категорий числа и лица глагола можно найти в разных словарях 1950-1960 гг., в работах И.Н. Димарская-Бабальян², О. С. Ахмановой³ и многих других.

Таким образом, в диссертации широко изучается формирование данной грамматической категории различными языковыми способами.

Связь исследования с программами и научными темами. Осуществленное нами исследование связано с программами и научно-исследовательскими направлениями образовательного учреждения высшего профессионального образования “Кулябский государственный университет имени А. Рудаки”.

Диссертационное исследование связано с программой и научными темами современной лингвистики и помогает в преподавании таких дисциплин, как сравнительная типология, общая лингвистика и сравнительная грамматика.

При этом диссертация способствует реализации “Государственной программы совершенствования обучения и изучения русского и английского языков в Республике Таджикистан на период до 2030 года”.

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РАБОТЫ

Цель исследования состоит из анализа средств выражения категории числа и лица глагола в таджикском языке и способов их передачи в английском языке на примере художественной литературы.

Задачи исследования. Для достижения целей диссертационного исследования были поставлены следующие задачи:

¹ Аракин, В. Д. История английского языка [Text] / В. Д. Аракин. – Москва: ФИЗМАТЛИТ, 2011. – С. 187.

² Димарская-Бабальян И.Н. Категория лица в современном русском языке [Текст] / дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20. И.Н. Димарская-Бабальян. – М., 1953. – С. 5.

³ Ахманова, О.С. Словарь лингвистических терминов [Текст] / О.С. Ахманова. – М: Советская энциклопедия, 1966. – С. 220.

– характеристика личных и глагольных окончаний в древнем, среднем и современном периодах в сопоставляемых языках;

– сравнение основ глаголов в предшествующем древнем персидско-таджикском и английском периоде;

– исследование формирования и этимологии глагольных окончаний в сопоставляемых языках;

– показать особенности глаголов в древнем, среднем и современном периодах в исследуемых языках.

– определить другие лексические и грамматические средства исторических периодов категорий лица и числа в системе глаголов сопоставляемых языков и их основные позиции и функции.

Объект исследования составляют средства выражения категорий числа и лица глагола в исследуемых языках.

Предмет исследования. Анализ семантических форм категорий лица и числа глагола таджикского языка и средств их выражения в английском языке.

Методы исследования. В настоящей диссертации использованы общие методы анализа лингвистического материала, а также метод компонентного анализа, методы структурно-семантического анализа, метод сопоставительного анализа и т.д.

Теоретические и методологические основы исследования. Теоретическую основу данного исследования составляют научно-теоретические работы отечественных и зарубежных лингвистов, в том числе М. Н. Косимовой, С. Джоматова, П. Джамшедова, А. Мамадназарова, Ҳ. Саймахмадова, З. Мухторова, Ж. Гулназаровой, С. Мирзозоды, Х. А. Саидова, Р. Шодиева, М. Саломова, Э. Исмоилзоды, Р. Усмонова, Ф. Баротова, А. Тошова, Г. Н. Расуловой, М. Э. Азизовой, М. Н. Усмоновой, Л. Ш. Малихиной, С. Д. Холматовой, Г. Т. Кулматовой, Б. Муродова и других, труды которых являются наиболее ценными при рассмотрении и исследовании данного языкового явления – глагола.

В процессе написания диссертации руководствовались концепциями ученых России и Европы, таких как В. В. Виноградов, В. Д. Аракин и таджикских языковедов Б. Ниязмухаммедова, Н. Маъсуми, Д.Т. Таджиева, М. Н. Косимовой, Б. Камолиддинова, Х. Маджидова и другие.

Источники примеров исследования. В ходе анализа литературные произведения таджикских и английских писателей, переведенные отечественными и зарубежными переводчиками, такие как: «Ёддоштҳо» (Воспоминания), “Исёни Муқаннаъ” (Восстание Муканны) С Айни, «Мартин Иден» (Мартин Иден) Дж. Лондона, “Джен Эйр” Ш. Бронте, “Ғурмагас” (Овод) Э.Л. Войнич, «Алиса дар олами аҷоибот» (Алиса в стране чудес) Л. Кэрролла, “Тоҷикон дар оинаи таърих” (Таджики в зеркале истории) Эмомали Рахмона, “Маърифати гумшуда” (Потерянное Просвещение) Ф. Старр, “Ҷазираи ҷавохирот” (Остров сокровищ) Стивенсона, «Пирамард ва бахр» (Старик и

море) Э. Хемингуэя и другие послужили основной базой примеров диссертационного исследования.

Эмпирическая база исследования. Эмпирическую базу исследования составляют примеры глаголов таджикского и английского языков в предложениях художественных произведений с точки зрения особенностей их употребления по форме и содержанию категорий лица и числа.

Также в целях выявления языковых особенностей примеров с точки зрения сопоставительного анализа были использованы двуязычные словари.

Научная новизна исследования. Приведены новые сведения по категориям лица и числа в сопоставляемых языках. Многоаспектность темы глагола в данной диссертации определяется охватом сравнительных проблем, общностью и различием лица и числа глаголов.

Некоторые из наиболее спорных аспектов рассматриваемых глагольных категорий (лицо и число) в английском языке были исследованы в настоящее время заново.

Были выявлены некоторые особенности и различия лица и числа глаголов рассматриваемых языков.

Были высказаны новые мнения по некоторым аспектам категории лица и числа глаголов в изучаемых языках.

В грамматической системе глагола сравниваемых языков были определены ряд новых положений.

Основные положения, выносимые на защиту:

1. Анализ и сравнение выражения лица и числа глаголов в данном исследовании охватывает исторические периоды и показывает их общность и различие.

2. В древний период больше отличий наблюдалось в числе глагола, который имел три числа в древнеперсидском языке и два числа в древнеанглийском языке. Однако у глагола было три лица, которые эквивалентны в языках.

3. Имело место второстепенное окончание для действительного залога третьего лица двойственного числа: [ajivtm, ajivatam]. [uba ajivatan] – онҳо (ду кас) якҷоя меистанд (они (двое) стояли вместе).

4. При сравнительном исследовании задачи и способов выражения категорий числа и лица в сопоставляемых языках обнаруживаются общие и частные особенности. Их общие черты проявляются в выражении общих категориальных значений. Их различия в основном проявляются в структурных особенностях и способах выражения.

5. В сопоставляемых языках глагол, как содержательная часть речи, имеет три лица.

6. Существование категории глагольного лица в исследуемых языках включает три лица, отличающиеся друг от друга. Например, проспрягаем в настоящем времени изъявительного наклонения глагол “*давидан*” – “бежать”: *медавам* – *I run-бегу*, *медавӣ* – *you run – бежишь*, *медавад* – *he (she, it) runs* –

бежит, медадем – we run – бежим, медавед – you run – бежите, медаванд – they run – бегут.

7. Окончаниями со значением лица и числа глагола английского языка являются “-s, -es” в настоящем времени и “-ed” – в прошедшем.

8. Перевод окончаний с таджикского на английский язык лица и числа глаголов осуществляется аналитически. В английском языке второе лицо "you" используется в обеих формах числа, поэтому определение числа через текст раскрывается посредством семантики.

9. Третье лицо глагола включает определенную, неопределенную, неличную и безличную формы и в сопоставимых языках делится на единственное и множественное число.

10. В сопоставляемых языках 2 лицо ед. числа повелительного наклонения выражается только на основе прошедшего времени, без глагольного окончания: “Рав! – Go!” (Иди).

Теоретическая значимость исследования заключается в том, что теоретические результаты исследования расширяют научно-теоретические основы дальнейших исследований по соответствующим темам. Его результаты также могут быть использованы на теоретических занятиях по таджикскому и английскому языкам, семинарах, при подготовке курсовых и дипломных работ, диссертаций и т.д.

Практическая значимость исследования. Практические результаты данной диссертации могут быть использованы для организации и проведения практических занятий по грамматике таджикского и английского языков, сравнительному языкознанию, переводу и т.д. Ее результаты также могут быть полезны при разработке учебников, учебно-методических пособий, словарей и т. д.

Соответствие диссертации паспорту научной специальности. Тема настоящей диссертации соответствует паспорту ученой степени доктора философии (PhD), доктора по специальности 6D021300 – Языкознание (6D021302 – Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание).

Личный вклад соискателя ученой степени в исследование. Автор диссертации определил особенности сравнительного анализа выражения числа и лица глаголов сопоставляемых языков, опираясь на обширные материалы научных и литературных трудов и словарей. Основные результаты исследования отражены в статьях, опубликованных автором.

Апробация результатов исследования. Основное содержание диссертации апробировано на республиканских, областных, региональных и международных научно-практических конференциях, а также плановых научно-теоретических конференциях Кулябского государственного университета имени А.Рудаки в виде научных докладов.

Публикация научных работ по теме диссертации. Содержание и результаты диссертации представлены на республиканских, региональных и

международных конференциях в Таджикском национальном университете, на научно-практических конференциях профессоров и преподавателей Кулябского государственного университета имени Абуабдуллоха Рудаки и Института технологического и инновационного менеджмента в городе Кулябе в виде научных докладов. Основные результаты исследования были рассмотрены в 11 научных статьях и опубликованы в республиканских и международных научных сборниках и журналах, материалах республиканских и международных конференций, в том числе 5 статьях в рецензируемых научных журналах ВАК РТ.

Диссертация была обсуждена на заседании кафедры иностранных языков КГУ имени Абуабдуллоха Рудаки (протокол №6 от 27.08.2023 г.) и на заседании кафедры истории языка и типологии факультета филологии ТНУ (протокол №5 от 13 ноября 2023 года) и рекомендована на защиту.

Структура и объем диссертации. Диссертационное исследование состоит из введения, трех глав, заключения, списка литературы с подразделами списка использованных источников и списка научных публикаций соискателя ученой степени.

Во введении даётся обоснование выбора темы, степень ее изученности, определяются цель и задачи, указываются теоретическая и практическая значимость, объект исследования и т.д.

В первой главе рассматриваются теоретические вопросы, касающиеся категорий лица и числа в глагольной системе.

Вторая глава посвящена исследованию средств выражения категорий лица и числа глаголов таджикского и английского языков.

В третьей главе сравниваются и анализируются функции категорий лица и числа в грамматической системе сопоставляемых языков.

Общий объем диссертации состоит из 173 печатных страниц и включает 3 схемы, 33 таблицы. Список литературы включает 215 наименований.

В заключении приводятся результаты и выводы автора.

ОСНОВНОЕ СОДЕРЖАНИЕ ДИССЕРТАЦИИ

Во введении определяется тема исследования, ее актуальность, задачи, цели, новизна диссертации, источники, методы исследования, практическая, теоретическая значимость исследования и др.. В конце введения приводится информация о реализации результатов исследования, подчеркивается структура и объем диссертации.

Первая глава. «Изучение теоретических вопросов категорий лица и числа в системе глаголов»

1.1. Грамматическое значение глагола в таджикском и английском языках. В таджикском и английском языках глагол рассматривается как содержательная часть речи, указывающая на действие, движение и состояние, которая имеет свои особые категории, такие как время, лицо, число, наклонение, вид и залог, обозначающие грамматическое значение глагола.

1.2. О категориях числа и лица глагола в таджикском и английском языкознании

В зарубежном языкознании категории числа и лица глагола были определены как грамматические категории, принадлежащие глаголу еще в XIX веке. В этом направлении из числа английских лингвистов значительным является вклад В. Л. Каушанской, Р. Л. Ковнера, В. Д. Аракина, М. Раймонда и других.

Среди научных трудов и статей различных временных отрезков, в которых исследованы особенности глагола, есть и отдельные работы современного таджикского и английского литературного языков. В связи с этим можно перечислить работы таджикских лингвистов Б. Сиёева¹, Б. Камолиддинова², М. Н. Косимовой³, А. Хасанова⁴ и аналогичные работы ряда других языковедов, высказавших свое мнение об особом характере глагола и выражении его лица и числа.

1.3. Исторические периоды развития таджикского и английского языков. Во всех научных работах по истории развития персидско-таджикского языка и персидской, древнеперсидской терминологии, которая брала истоки от авестийского языка, среднеперсидский и новоперсидский делились на три периода, из которых «древнеперсидский язык» (античный, прежний) включает в себя начало второго тысячелетия до IV-III веков до н.э., среднеперсидско-дарийский язык с VI-III веков до н.э., до VIII-IX веков н.э., новый персидско-таджикский язык IX-X вв. до нашего времени. Последний период «новый персидско-таджикский» также упоминается в научных и литературных произведениях под терминами “Фарси”, “Парси”, “Парси-дари” и “Дари”⁵.

«Английский язык, как и таджикский, делится на три периода. Первый период: древнеанглийский (Old English) (примерно с 450-1100 г. до н.э.), среднеанглийский (Middle English) (с 1100 по 1500 г.) и современный английский (Modern English) (с 1500 г. до наших дней)»⁶.

1.3.1. Категории лица и числа глагола в древних периодах персидского и английского языков. В этой части работы рассматриваются позиции исследователей истории таджикского языка З. Мухторова, В. С. Расторгуевой, С. Д. Арзуманова, А. З. Розенфельда, Б. Сиёева, Д. Саймиддинова, А. Хасанова, а также российских и зарубежных ученых В. Д. Аракина, А. И. Смирницкого, В. Н. Ярцевой, К. Бруннера по поводу грамматических свойств и признаков глагола древнего и среднего периода. Их исследования свидетельствуют о том, что глаголы таджикского языка в этих временных отрезках имели три лица: первое лицо, второе лицо и третье лицо, а также три числа: единственное число, двойственное число и

¹ Сиёев, Б. Назаре ба таърихи таракқиёти феълҳои таркибии феълӣ [Матн] / Б. Сиёев. – ж.Мактаби Советӣ, 1952. – 163 с.

² Камолиддинов, Б. Хусусиятҳои услубии сарфу нахви забони тоҷикӣ [Матн] / Б. Камолиддинов. – Душанбе: Маориф, 1992. – 126 с.

³ Косимова, М. Очеркҳо оид ба синтаксиси ҷумлаҳои содаи насри XI [Матн] / М. Қосимова. – Душанбе, Ирфон, 1976. – 112 с.

⁴ Хасанов А. Таърихи забони тоҷикӣ [Матн] / А. Ҳасанов. – Хучанд, 2013. – 72 с.

⁵ Сиёев, Б. Очерк об истории таджикского языка [Текст] / Б. Сиёев. – Душанбе: Дониш, 1968. – 164 с.

⁶ Сиёев Б. Очерк доир ба таърихи феъли забони тоҷикӣ [Матн] / Б. Сиёев. – Душанбе: Дониш, 1968. – С. 3.

множественное число. Они изменили свою форму в зависимости от настоящего времени и пассивных форм первичных и вторичных окончаний глаголов:

Таблица № 1. Первичные и вторичные личные окончания индикативной системы презенса аориста древнеперсидского периода

В древнеанглийском языке (Old English) наблюдались категории лица и

Лицо	Первичные окончания		Вторичные окончания	
	Единственное число			
	в действительном м залоге	в страдательном м залоге	в действительном м залоге	в страдательном м залоге
1	/-ā/, -(-ā) mi	/-(a)i/	/-(a) m/	/-i/
2	/-ši/	/- šai/	/-š/	/-ša/
3	/-ti/	/-tai/	/-t/	/-ta/
Двойственное число				
1		/-vadi/	/-va/	
2	/-vahi/		∫-tam/	
3	/-taš/	/-(a) tai/, /ītai/, /-īai/	√-tām/	/ātām/, /-itām/
Множественное число				
1	/-(a) maši	/-midai/	/-ma/	/-madi/
2	/-ta /	/dvai/	/-ta/	/-dvam/
3	/(a)nti/	/-ntai/, /-rai/	/-(a)n(t)/	/-nta/

числа глаголов только в ед. ч. во всех трех лицах: в единственном числе, первое лицо «-e», второе лицо «-est» и третье лицо «-eþ», во множественном числе «-aþ».

1.3.2. Категории лица и числа глагола в среднем периоде персидско-таджикского и английского языков. Относительно категорий лица и числа глагола средней эпохи таджикско-персидских глаголов в книге В.С. Расторгуевой личные окончания в таблице спряжения слов приведены только для двух наклонений – изъявительного и сослагательного¹.

Единственное число	1	-ēm (-ym)	-am, -om (-m, -wm)
	2	-ē (h) (-yd, -yh)	
	3	-ēd (-yt)	-ēd (-ty, -t)
Множественное число	1	-ēm (-ym)	-am, -om (-m, -wm)
	2	-ēd (-yt)	
	3	-ēnd (-ynd)	-and(-ēnd) (-nd)

¹ Расторгуева, В.С. Основы Иранского Языкознания [Текст] / В.С. Расторгуева. – Среднеиранские языки. Москва: Наука, 1981. – С. 109.

Данная система глагольных окончаний (за исключением третьего лица единственного числа) наблюдается в форме изъявительного наклонения глагола – окончания «h (h)» – «будан» <иранское “*-ah», авестийско-древнеперсидское «-ah»:

Единственное число	1	hēm, hom, ham
	2	hē
	3	(h) ast (‘st)
Множественное число	1	hēm (ham) hom (hwm)
	2	hēd
	3	hēnd, hand ¹

В среднеанглийском (Middle English) категории лица и числа глагола претерпевают изменения только в третьем лице единственного числа, и окончание «-eþ» преобразовывается на «-eth» и «-s».

Окончание «-eþ» множественного числа в трех лицах в XII-XIII вв. преобразовывается в «-en», а в XIV в. изменяется на «-e», в XV в. вовсе исчезает:

Таблица №8. Глагол «tellen – гуфтан – говорить» в форме спряжения:

Число	Лицо	Древнеанглийский	Среднеанглийский	
			XII-XIII вв.	XIV-XV вв.
Единственное	1	<i>telle</i>	<i>telle</i>	<i>telle</i>
	2	<i>tellest</i>	<i>tellest</i>	<i>tallest</i>
	3	<i>telleþ</i>	<i>telleth</i>	<i>telleth, tells</i>
Множественное	1	<i>tellaþ</i>	<i>tellen</i>	<i>telle, tell</i>
	2	<i>tellaþ</i>	<i>tellen</i>	<i>telle, tell</i>
	3	<i>tellaþ</i>	<i>tellen</i>	<i>telle, tell</i>

На дальнейших этапах категории лица и числа в сравниваемых языках претерпевают изменения, и данный вопрос детально проанализирован в диссертации.

Вторая глава. Средства выражения категории лица и числа глаголов таджикского языка в английском языке.

2.1. Категория лица и числа глаголов в современном таджикском и английском языках. На современном этапе таджикского языка глагольные окончания функционируют в трех лицах и двух числах.

В современном английском языке (Modern English) из указанных выше окончаний наблюдается только третье лицо единственного числа «-s, -es» и “-ed” в правильных глаголах в форме глагольных окончаний. Однако лицо и

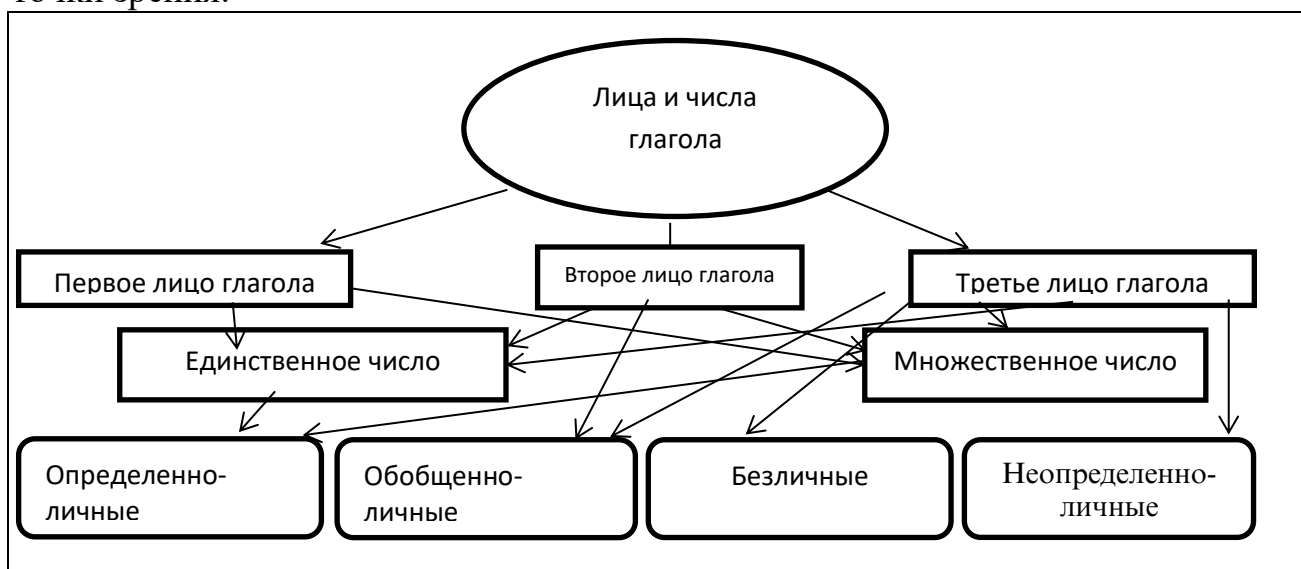
¹ Там же. С. 110

число глагола употребляются в аналитической форме, способы выражения которых изложены в последующих разделах.

2.2. Выражение числа и первого лица глагола таджикского языка в английском языке. Указанные категории глагола в таджикском языке выражаются синтетическим способом, а в английском – аналитическим.

Мы эти функции показываем на схеме ниже и комментируем их отдельно.

Схема №1. Выражение категорий числа и лица глаголов с семантической точки зрения:

Первое лицо единственного числа глагола обозначает действие самого производителя: «Ман то ҷон дорам, ба адои вазифа худдорӣ мекунам» (Айни, 2022: с. 31). ~ «I will defend my country as long as I am alive» (Aini, 2022: p. 31). (Я сделаю это позже). В таджикском предложении глагол «мекунам» с окончанием «-ам» обозначает 1 л. ед. ч.. В английском переводе в силу отсутствия глагольного окончания употребляется личное местоимение 1 л. ед. ч. “I” и глагол «defend».

Окончание «-ям» также выражает 1 л. ед.ч.. Например: «Сабр кун, ҳамаашро мегӯям» (Хемингвей, 2013: с.155). ~ «Be patient, I will tell you everything» (Hemingway, 2013: p. 154). (Потерпи, всё скажу).

Первое лицо мн. ч. глагола описывает совместное действие, в котором участвовали как говорящий (первое лицо), так и другие лица (ман + ту //я + ты, ман + шумо // я + вы, ман+ дигарон // я + другие): «Мо дидор мехоҳем ва агар бимирем, раво бошад»(Айни, 2022: с.133). ~ «We want to see you, and if we die, let it be» (Aini, 2022: p.133). // Мы хотим встречи и если умрём, то это правильно.

В этом предложении глаголы *мо мехоҳем* – *we want* (*мы хотим*) и *бимирем* – *we die* – (*умрём*) имеют форму множественного числа первого лица «-ем», а его эквивалентом в английском языке является – *we* (местоимение) + *die* (глагол) = местоимение и глагол.

2.3. Выражение числа и второго лица глагола таджикского языка в английском языке. Второе лицо ед. ч. глагола – это собеседника первого лица: *“Магар ту вусъати мамлакати ман ва қувваи аскарӣи маро намедонӣ, ки Чингизро дар пеши ман таъриф мекунӣ?”* (Айни, 2022: с.27). ~ *“Don’t you know the vastness of my country, and the power of my army, that you give accolades to Chingiz in front of me?”* (Aini, 2022: p.27). ~ *(Разве ты не знаешь просторы моей страны и моей военной мощи, что ты восхваляешь Чингиза передо мной?)*.

В таджикском предложении глагол “намедонӣ”, сочетаясь с окончанием “-ӣ” выражает 2 л. ед. ч.. Перевод свидетельствует, что местоимение 2 л. ед. ч. – “you” с глаголом “do” и “know” (основным глаголом) выступает как аналог второго лица единственного числа.

Второе лицо множественного числа таджикского глагола выражается посредством окончания «-ед»: *“Агар гурехта натавонед, таслим шавед!”* (Айни, 2022: с.37). ~ *“If you can’t run, surrender!”* (Aini, 2022: p.37). *(Если не сможе сбежать, то сдавайтесь)*.

Английский перевод предложения показал, что в качестве равной единицы, выражающей 2 л. мн. ч. в английском языке выступает местоимение “you”.

2.4. Выражение числа и третьего лица таджикского глагола в английском языке. В таджикском языке единственного числа третье лицо можно узнать только посредством глагольного окончания настоящего времени “-ад”, “-ид” и основы прошедшего времени глагола. Его английский перевод мы наблюдаем при сравнении примеров.

Например: *«Яке аз он захмҳо, ки дар қатли ом аз ханҷари мугулон расида буд, ба бадӣ гафта равон шуд ва он ҷавон бо он реши равон дар ҳамон рӯзҳои гурезагӣ фаваид»* (Айнӣ, 2022: с. 70). ~ *«One of those wounds that he received during the slaughter from the Mongols’ knife was bleeding, so that young man died during those days in the refuge»* (Aini, 2022: p. 70). ~ *(Одна из тех ран, которую он получил во время побоища от меча монголов, кровоточила, и молодой человек умер в те дни в убежище)*.

Третье лицо множественного числа определяется глагольным окончанием «-анд», а в английском языке посредством местоимения «they», указывающего на третье лицо множественного числа или подлежащее, исполнитель действия. Например: *«Говорят: «Ғӯза каландвор, ҷуворӣ уштурвор – гуфтаанд»* (Айнӣ, 2009: с. 108). ~ *«Mottocks through cotton, camels through sorghum» they said»* (Aini, 1955: p. 164). ~ *(Коробка крепка, кукуруза крепка)*.

Третье лицо в сравниваемых языках делится на неопределенно-личные, обобщенно-личные, определенно-личные и безличные формы. Например: *«Чизе вижжас зада дар ҳаво тир барин парид»* (Стивенсон, 1952: с. 192). ~ *«Something flied in the sky humming like an arrow»*. ~ *(Что-то пролетело по небу, жужжа, как стрела)* (неопределенно-личное). *“Оқибат гургзода гург шавад»* гуфтаанд” (Айни, 2009: с. 9). ~ *“Wolf cubs have turned out in the end to be wolves, said”* (Aini, 1955: p. 35). ~ *«Как говорится, волчата в конце концов станут*

волками» (обобщенно-личное). «Баъд аз дақиқае моҳ ранги лаъличаи нуқрагини дурахшонро пайдо кард» (Айнӣ, 2009: с. 244). ~ «After a minute the moon became like a silver saucer» (Aini, 1955: p. 108). (Безличное). “And no one to help either one of us” (Hemingway, 2013: p. 62). ~ «Ҳеҷ касе нест, ки ба доди яке аз мо бирасад» (Ҳемингвей, 2013: с. 63). ~ (Нет никого, кто б мог бы помочь одному из нас). (Безличное).

2.5. Общность и различие категории лица и числа глагола в таджикском и английском языках. В таджикском языке выделяют два типа категории лица:

Таблица №12

Лицо	Единственное число	Множественное число
1.	-ам	-ем
2.	-и	-ед
3.	-ад, -яд	-анд (янд)

Данные показатели лица и числа соединяются с основой глагола. В силу этого их называют личными окончаниями. Следующие морфемы относятся ко второму ряду и систематизируют лицо и число таджикского глагола:

Таблица №13

	Единственное число	Множественное число
Первое лицо	-ам	-ем
Второе лицо	-й	-ед
Третье лицо	-	-анд (-янд)

Во временах глагола показатели лица и числа принимают окончание. Как видим, в настоящем времени личные окончания глагола соответствуют во всех лицах, что подходящим окончанием является морфема «-ад», в прошедшем времени не имеет окончания.

Для выражения грамматического значения глагола три ряда факторов, обозначающих степень лица и числа глагола, указанные выше, служат двум целям: 1) они указывают на лицо и 2) число. Например: «Ман падари худро надидам, кӣ будани ӯро ҳам намедонам» (Айни, 2022: с. 72). ~ «I have not seen my father, and would not recognize him» (Aini, 2022: с. 72). ~ (Я не видел своего папу и не знаю кто он). «Агар ӯро оварда бо шумо рӯбарӯй кунам, ҳақиқати ҳол равшан мешавад» (Айни, 2022: с.72). ~ «If I bring him to see, the truth will be revealed» (Aini, 2022: с.72). (Если я приведу его посмотреть, то правда откроется). «Оре, ман ҳамон Темурмалики хучандиам» (Айни, 2022: с. 72). ~ «Yes, I am the Temur Malik of Khujiand» (Aini, 2022: с.72). (Да, я Темурмалик из Худжанда).

Как мы видим, в приведенных выше таджикских предложениях окончание “-ам” указывает на единственного числа первого лица. Однако в английском языке отсутствует окончание, выражающее первое лицо. Его аналогом является личное местоимение 1 л. ед. ч. и служебный глагол.

Примеры: «Зинҳор ба Сулаймон бинни Касир мухалифат нақунӣ» (Айни, 2022: с. 98). ~ «Do not ever resist Suleiman ibn Kasir» (Aini, 2022: p. 98). ~ (Никогда не сопротивляйся Сулейману ибн Касиру).

В таджикском примере в глаголе “нақунӣ” окончание “-ӣ” указывает на 2 л. ед. ч., но в переводе “do not resist” отсутствует окончание, и вспомогательный глагол в сочетании с глаголом также указывает на 2 л. ед. ч..

Примеры: «Вай ҳам онҳоро дӯст медорад» (Абрахамс, 1962: с. 83). ~ «He loves them too» (Abrahams, 1971: p. 61). ~ (Она тоже их любила). “What I'll do if he sounds and dies I don't know” (Hemingway, 2013: p. 56). ~ «Чӣ кор мекунам, агар чун санг ба каъри об фуру афтаду бимирад» (Хемингвей, 2013: с. 57). ~ (Что я буду делать, если он словно камень утонет на дне воды и умрет?).

В данном примере окончание 3 л. ед. ч. таджикского языка “-ад” выступает синонимом третьего лица единственного числа английских окончаний “-s” и “-es”.

Третья глава. «Задачи категорий лица и числа в грамматической системе глагола в таджикском и английском языках». Данная часть работы состоит из трех параграфов.

3.1. Категории лица и числа в залогах глагола таджикского языка и их выражение на английском языке

С категорией лица связаны все формы времен глаголов действительного и страдательного залога: “Мо ба боғи бобом расидем” (Айни, 2009: с. 24). ~ “We reached my grandfather's orchard” (Aini, 1955: p. 55). ~ (Мы добрались до сада нашего дедушки).

В этом предложении глагол «мешунид (услышал)» указывает на третье лицо единственного числа переходной формы глагола.

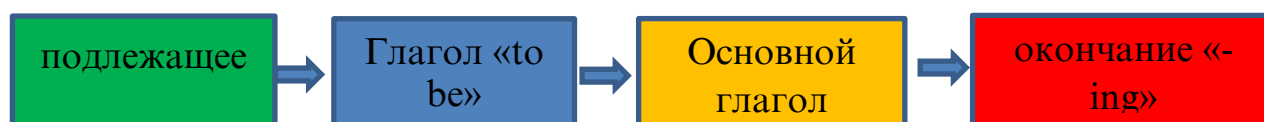
В английском языке, как и в таджикском языке, глаголы имеют два залога: а) Active Voice – действительный залог – обозначает, что совершающим действие является сам субъект (подлежащее): *I go - меравам - иду, I went – рафтам- шел, I saw – дидам - видел, I read - хондам - читал* и т. д., эти действия зависят от лица и числа. Например: “The hands have done their work and we sail well” (Hemingway, 2013: p. 130). “Дастҳо корашонро карданд ва мо хуб шино мекунем” (Хемингвей, 2013: с. 131). ~ (Руки сделали свое дело, и мы хорошо плывем). б) Страдательный залог (Passive Voice). Глагол страдательного залога обозначает действие, объект – которого преподносится как субъект. Страдательный залог выражается с помощью служебного глагола «to be» и причастия прошедшего времени (Past Participle). В предложении используется только вспомогательный глагол «to be». Например: “The club ... was gone” (Hemingway, 2013: p. 156). ~ «Чӯбдаст раҳо шуд” (Хемингвей, 2013: с. 157). ~ (Палку выпустили) (В данном примере действие совершается неизвестным лицом, его субъектом является первое лицо единственного числа).

3.2. Категории лица и числа во временах глагола таджикского языка и их выражение на английском языке

Глаголы обоих языков изменяются по временам и с изменением глагола, также выражается грамматическое значение времени действия. Например: *рафтам – I went – я пошел, мерафтам – I was going – я пойду, рафта будам – I was go – я ходил, меравам – I go – я иду, рафта истодаам – I am going – я пойду, хоҳам рафт – I will go – я может быть пойду.*

Отношения между движением, действием и моментом речи или ко времени речи бывают трех видов: 1. Время движения и действия предшествует моменту речи или речи говорящего. Это действие прошедшего времени. Например: «*I had promised one of the students to go to a meeting*» (Voynich, 1954: p. 7). ~ «Ман ба як нафар донишчӯ ваъда дода будам, ки ... ба маҷлис ҳозир мешавам» (Войнич, 1952: с. 16). ~ (Я обещал одному студенту, что... буду присутствовать на собрании). (Первое лицо единственного числа). 2. Время действия соответствует моменту речи. Это действие настоящего времени. Например: «*Хуб, баъд аз таъин шудани саркори нав кори ҳашар чӣ тавр рафта истодааст?*» (Айни, 2009: с. 53). ~ «*Well, now that they've appointed a new director, how is the excavation coming along*» (Aini, 1998: p. 92). ~ (Ну, после назначения нового руководителя, как продвигается работа хашара?).

Схема №2. Настоящее продолженное время

Пример: “*I am going to the market*” (Саидов, 2023: с. 222). ~ “ман ба бозор рафта истодаам” (Саидов, 2023: с. 222) (... я иду на базар).

3. Если действие и движение происходит после слов говорящего, после речи лица, это действие и движение будущего времени. Например: “*Фалон рӯз биёнд, ман ба онҳо дидор менамоям*” (Айнӣ, 2022: с. 133). ~ “*Let them come this day, and I will see them*” (Aini, 2022: p. 133). ~ (Пусть они приходят в этот день, и я покажу себе).

3.3. Задачи категорий лица и числа в наклонениях глаголов таджикского и английского языков

Наклонение в глагольной системе объясняет установленное говорящим отношение к реальности действия. Различают четыре типа наклонения, в котором каждое лицо и число ясно выражены:

а) изъявительное наклонение – “рафтам”, “рафтаам”, “меравам”. “Я хожу”, “Я ходил”, “пойду”.

б) повелительное наклонение – “рав”, “равед” (иди, идите). Например: «*Худат рафтан гир!*» (Айнӣ, 2009: с. 22). ~ “*Go yourself!*” (Aini, 1998: с. 55). ~ (Иди сама!).

в) сослагательное наклонение – “равад, рафта бошад, мерафта бошад” – «пошел бы, шел бы, ходил бы». Например: “*Ў ба дили худ гузаронид, ки ачаб нест чанд занҷир аз он ҳайвонҳоро ки ба Хучанд ҳам фиристода бошад*” (Айни, 2022: с. 43). ~ “*Therefore, he concluded that Sultan had probably also sent a few numbers of these*

animals to Khujand” (Aini, 2022: p. 43). (Он подумал про себя, что, вероятно, несколько цепей этих животных он послал в Худжанд).

г) предположительное наклонение – “рафтагист, мерафтагист” (может быть, пойдет, может быть, уйдет). Например: «Дар лаби рӯд Эргаши акаат ҳам будагист, ӯ подаи худро беиштар дар ҳамон ҷоҳо мечаронад» (Айни, 2009: с. 20). ~ «Your foster brother Ergash should be down by the canal-he usually grazes his flock there about» (Aini, 1998: p. 50). ~ (Волки тебя не съедят, в степи полно волчат, Эргаши -ака на берегу реки, он пасет свое стадо в основном в тех местах).

3.4. Задачи категорий числа и лица глаголов таджикского языка и способы их использования в английском языке

Категория вида является одним из морфологических признаков глагола. Практически все глаголы таджикского языка имеют вид и тесно связаны с лицом и числом.

Значение вида глагола или понятие вида выражается в самих глаголах.

Таблица №14

Совершенный вид	Несовершенный вид
Рафтам – I have gone (Я пошел)	мерафтам – I was going (я ходил)
Рафт – he has gone (Он пошел)	мерафт – he was going (он ходил)
Гуфт – he has said (Сказал)	мегуфт – he was saying (говорил)
Гуфта буд – he had said (Он сказал)	гуфта истода – that’s saying (говоря)
Шунидааст – he had heard (Он слышал)	мешунидааст – he was heard (слышал)

В английском языке совершенный вид глагола употребляется посредством третьего ряда основных глаголов (Participle II) и вспомогательного глагола «has», который используется в третьем лице единственного числа, а в других лицах и числах применяется вспомогательный глагол «have».

На примере категории продолжающегося вида глагола таджикского языка префикс *ме-* употребляется с основой прошедшего времени и обозначает продолжительность действия прошедшего времени единственного числа третьего лица. В его английском переводе личное местоимение сочетается с основным глаголом «was» и инфинитивной формой другого основного глагола без частицы «to», принимая окончание «-ing» и представляя продолжительность действия.

Заключение

Анализ и сравнение рассматриваемых глагольных категорий показали, что, несмотря на то, что таджикский и английский язык не являются близкородственными, они имеют языковую близость и общность. Из комплексного анализа указанных глагольных категорий английского языка в сравнении с таджикским языком были рассмотрены методы и способы их выражения.

Глагольные категории лица и числа – одни из важнейших категорий этой части речи, они являются продуктом человеческого сознания в выражении действия. Исходя из этого, в диссертации выявлены аналогия и отличия рассматриваемых категорий глагола. Изучив грамматические характеристики исследуемых категорий, пришли к следующим выводам.

В результате анализа имеющихся материалов мы пришли к следующим выводам:

1. Наблюдения показывают, что в древнеперсидском языке существовали три лица и три числа: первое, второе, третье лица и единственное, двойственное, множественное числа. В древнеперсидском языке существовали окончания двойственного числа, которые отсутствуют в английском языке [7-А].

2. При классификации глаголов древнего периода обнаружены две группы окончаний: а) активные окончания (или активные залого) и окончания среднего наклонения; б) первостепенные и второстепенные окончания, являющиеся средствами образования прошедшего времени. Употреблялось второстепенное окончание действительного залога первого лица [(-a)-m], второго лица [-ṣ] и третьего лица [-t]. В древнем периоде было двойственное число, включающее следующие окончания: первое лицо двойственного числа первостепенного окончания [-a], второе лицо [-ṣaṣ] и третье лицо [-taṣ]; действительный залог второстепенного окончания первого лица [(-a)-m], второго лица [-ṣ] и третьего лица [-t] [8-А].

3. В действительном залоге глагола было первостепенное окончание множественного числа – 1 лицо [a] “maṣi”, 2 лицо: [-ṣa], 3 лицо: [(a)nti]. Средний залог имел окончания: 1 лицо: [-midai]; 2 лицо: [dvai] 3 лицо: [-ntai], [-rai]. Второстепенные окончания множественного числа действительного залога использовались: 1 лицо: [-ma], 2 лицо: /-ta/ и 3 лицо: [-(a)n(t)]. Во множественном числе среднего залога: 1 лицо: [-madi], 2 лицо [-dvam] и 3 лицо [-nta] [8-А].

4. У двойственного числа третьего лица глагола действительного залога наблюдается второстепенное окончание: ajivtm // ajivatam/. «Uba ajivatan» – они (двое) стоят вместе [8-А].

5. Между сопоставляемыми древними языками наблюдается много отличий. В 1 л. ед. ч. древнего английского языка (Old English) окончание: «-e»; 2 л. ед. ч. «-est»; ед. ч. 3 л. «-eþ»; во всех лиц мн. ч. употреблялось окончание «aþ» [1-А].

6. В древнем английском языке при наличии личного местоимения в предложении, в результате инверсии (изменение места слов в стилистических и ораторских целях) оно стояло после сказуемого и употреблялось окончание «-e» в настоящем времени 1 и 2 лица множественного числа [8-А].

7. При спряжении глагола, т. е. определении лица и числа сравниваемых языков, роль играют глагольные основы. Потому что глагольные окончания употребляются вместе с основой глагола. В средний период развития языка

форси (таджикского) и английского языка также имелись основы. Следует отметить, что глагол среднего периода развития персидского (таджикского) языка имел две основы. Одна из основ образовала форму настоящего-будущего времени – повелительного наклонения и сослагательного наклонения, а во вторых, они использовались для образования прошедшего времени глагольных форм и инфинитива. Это могут доказать примеры, такие как [šav] – шав, [šut] – шуд. Глаголы среднего периода персидского языка образовались из основ прошедшего времени пассивного залога древнего Ирана с добавлением окончания «-ta». Данный суффикс в среднеперсидском языке употреблялся в форме «-t». Например: [x^uart] – хурд, [x^uar] - хур, [šutan] – шудан, [nipištan] – навиштан и т.д. [2-А].

8. В среднем периоде развития сопоставляемых языков окончание претерпели значительные изменения. В среднеперсидском языке употреблялись следующие: для ед. ч. 1 л.: “-am”, 2 л.: “-ē (h)” и 3 л.: “-at (-ēt)”. А для мн. ч. 1 л.: “-ēm”, 2 л.: “-ēt” и 3 л.: “-and, -ēnd” [2-А].

9. Категорий лица числа и глагола в среднем периоде диалектов английского языка использовались так: а) в северных диалектах с XII по XIV вв в ед. ч. 1 л.: “-e”, 2, 3 лица: “-es” и мн. ч. “-es”; б) в XII-XIII вв в центральных диалектах для ед. ч. 1 л. “-e”; 2 л. “-est”; 3 л. “-eth”; для мн. ч. окончание “-en”; в) в центральных диалектах XIV века в ед. ч. 1 л. “-e”; 2 л. “-est”; 3 л. “-eth, -es”, а во мн. ч. всех лиц - “-e”; г) в южных диалектах XIII-XIV вв в ед.ч. 1 лица - “-e”, 2 лица: “-est”, и 3 лица: “-eth” с местоимением, а во мн.ч. окончание “-eth” [1-А].

10. В современный период число и лицо глагола формировались следующим способом: ед.ч. 1 лицо в таджикском языке - окончанием “-ам”, 2 лицо: “-и” и 3 лицо: “-ад”. Во мн. ч. 1 лица окончанием “-ем”, 2 лицо: “-ед” и 3 лицо: “-анд”. В современном английском языке известны способы выражения посредством глагола “to be” и вспомогательных глаголов в качестве признаков лица и числа глагола. Для выражения ед.ч. 1 лица: «-am», 2 лица: «are», 3 лица «-is», а во всех формах мн.ч. - “are” [6-А].

11. В таджикском языке лицо и число в изъявительном наклонении в настоящем времени у третьего лица, имея нулевой показатель, выражается основой глагола. Однако в английском языке, в отличие от него, употребляется с глагольными окончаниями “-s, -es” [5-А].

12. В таджикском языке глагольные окончания присутствуют во всех лицах и числах, и это количество равно 100%, поскольку они не имеют омонимичных форм. В английском языке лицо и число иногда полагаются на омонимические формы [7-А].

13. Основное исследование указанных глагольных категорий таджикского и английского языков позволило определить их потребительские характеристики [9-А].

14. В английском языке вспомогательный глагол “to be” в настоящем времени имеет три формы лица и два числа [11-А].

15. В сопоставляемых языках имеются три лица и два числа: единственное и множественное. 1 л. ед. ч. глагола таджикского языка выражается посредством глагольного окончания “-ам”, а его эквивалентом в английском языке является местоимение 1 л. ед. ч. “I” и основной глагол. Множественное число выражается при помощи окончания “-ем”, эквивалентом которого в английском языке является местоимение “you” и основной глагол [7-А; 8-А].

16. 2 лицо ед. ч. глагола в таджикском языке выражается при помощи “й”, во множественном числе - при помощи “-ед”, а эквивалентом данной формы в английском языке является местоимение “you” с основным глаголом. Третье лицо глагола таджикского языка в единственном числе выражается при помощи окончания “-ад”, в прошедшем времени – основой прошедшего времени, а эквивалент в английском языке в настоящем времени выражается при помощи окончаний “-s, -es”. В других случаях употребляется подлежащее с основным глаголом. Во множественном числе таджикского языка употребляется окончание “-анд”, а эквивалентом в английском языке является местоимение “they” с глаголом [5-А].

17. В сопоставляемых языках действительный залог глагола выражает действие и отношение лица и числа. В страдательном залоге глагола исполнитель действия неизвестен [10-А].

18. В исследуемых языках залог, время, вид и наклонение являются личными формами глагола. Роль категорий лица и числа в категории времени заключается в том, что они показывают свершение действия лицом в определенный момент времени [11-А].

19. В таджикском языке времена глагола определяются при помощи основы глагола, глагольного окончания и префиксов [5-М].

20. Отличие данных категорий глагола в совершенном виде (перфект) в том, что в 3. л. ед. ч. они выражаются основой глагола. В английском языке форма перфекта глагола выражается при помощи глагольных форм *Participle II* и вспомогательного глагола *have*, а в третьем лице единственного числа употребляется *has* [6-А].

РЕКОМЕНДАЦИИ ПО ПРАКТИЧЕСКОМУ ИСПОЛЬЗОВАНИЮ РЕЗУЛЬТАТОВ ИССЛЕДОВАНИЯ

1. Результаты исследования могут быть использованы в таких направлениях и сферах, как лингвистика, история, лексикография, фонетика, грамматика и лексикология.

2. Материалы и результаты исследования могут способствовать проведению занятий по теме глагола в древнем, средневековом и современном периодах таджикского и английского языков.

3. По результатам диссертации также можно проводить занятия для таджикских и иностранных студентов и в других сферах, таких как историческая грамматика.

4. Материалы диссертационной работы могут содействовать разработке и составлению двуязычного таджикско-английского словаря.

5. Полученные результаты могут помочь исследователям по теме глагола.

ПУБЛИКАЦИЯ НАУЧНЫХ РАБОТ ПО ТЕМЕ ДИССЕРТАЦИИ

а). В рецензируемых журналах ВАК при Президенте Республики Таджикистан:

[1-А] Хусайнова, Ф. Б. Сохти феълҳо дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ [Текст] / Ф. Хусайнова // Вестник Таджикского национального университета. Серия филологических наук. – Душанбе, 2018. – № 3 – С. 92-96.

[2-А] Хусайнова, Ф. Б. Категорияи шахсу шумораи феъл дар масири таърих [Текст] / Ф. Хусайнова // Вестник Таджикского национального университета. Серия филологических наук. – Душанбе, 2018. – № 4. – С. 114-121.

[3-А] Хусайнова, Ф. Б. Категорияи шахсу шумораи феъл дар давраи миёнаи забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ [Текст] / Ф. Хусайнова // Вестник Таджикского национального университета. Серия филологических наук. Душанбе, 2018. – № 6. – С. 173-176.

[4-А] Хусайнова, Ф. Б. Категорияи шахсу шумораи феъл дар давраи муосир дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ [Текст] / Ф. Хусайнова // Вестник Таджикского национального университета. Серия филологических наук. Душанбе, 2018. – № 7 (209). – С. 169-174.

[5-А] Хусайнова, Ф. Б. Шахси сеюми феъл дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ [Текст] / Ф. Хусайнова // Вестник Кулябского государственного университета имени Абуабдуллоха Рудаки. Серия филологических наук. – Куляб, 2021. – 1(25). – С. 226-234.

б) в других сборниках и изданиях:

[6-А] Хусайнова, Ф. Б. Намудҳои феъл аз рӯи сохт дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ [Текст] / Ф. Хусайнова // (Материалы республиканской научно-теоретической и практической конференции посвящённой 20-летию национального единства и году молодёжи) “Развитие науки, инновации и технологий – основа перехода с аграрно-промышленных к промышленно-аграрным регионам”. (и 3-ем международном научном молодёжном форуме) “Молодёжь – интеллектуальный потенциал развития страны”, (ИТИМК) (29-30.05.2017), Душанбе, “Промэкспо”, 2017. – С. 45-47.

[7-А] Хусайнова, Ф. Б. Категорияи шахсу шумораи феъл дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ [Текст] / Ф. Хусайнова // (Материалы Республиканской конференции) “Вопросы, связанные с использованием таджикского языка и его методов обучения». (ТНУ) (15.02.2019). – Душанбе, 2019. – С.129-137.

[8-А] Хусайнова, Ф. Б. Забонҳои форсӣ-тоҷикии бостон ва англисии бостон дар ифодаи категорияи шахсу шумораи феъл ва истифодаи он дар замони муосир [Текст] / Ф. Хусайнова // (Вестник Кулябского государственного

университета имени Абуабдуллоха Рудаки) (научный журнал). – № 2 (23). – Душанбе, 2019. – С. 89-94.

[9-А] Хусайнова, Ф. Б. Вижжагиҳои сохторӣ-маъноии шахси дуҷуми феъл дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ [Текст] / Ф. Хусайнова // (Материалы научно-теоретической конференции профессорско-преподавательского состава, преподавателей и студентов по результатам научно-исследовательской работы в 2022 год и задачи на 2023 год) “Посвященный Дню науки Таджикистана Международному году защиты ледников” (КГУ, 11-14.04.2023). – Душанбе, «Истиклол-2019». – С. 348-350.

[10-А] Хусайнова, Ф. Б. Категорияи шахсу шумора дар тарзҳои феъли забонҳои муқоисашаванда [Текст] / Ф. Хусайнова // Материалы республиканской научно-теоретической конференции на тему «Методы совершенствования обучения английскому языку в средних общеобразовательных и высших учебных заведениях Республики Таджикистан» в рамках реализации «Государственной программы совершенствования преподавания и изучения русского и английского языков в Республике Таджикистан на период до 2030 года» (КГУ, 22.12. 2023). Куляб: СИ “Курбонов С.”, – С. 89-91.

[11-А] Хусайнова, Ф. Б. Категорияи шахсу шумора дар сифаҳои феъли забонҳои муқоисашаванда [Текст] / Ф. Хусайнова // Материалы республиканской научно-теоретической и практической конференции на тему: “Актуальные вопросы сравнительного языкознания европейских языков и их изучение в современных условиях” (МУИЯТ, 25.01.2024) // Душанбе, 2024. – С. 65-68.

АННОТАТСИЯИ

диссертатсияи Ҳусайнова Фарида Бозоровна дар мавзӯи «Категорияи шахсу шумораи феъли забони тоҷикӣ ва воситаҳои ифодаи он дар забони англисӣ» барои дарёфти дараҷаи илмии доктори фалсафа [PhD], доктор аз рӯи ихтисоси 6D021300–Забоншиносӣ (6D021302 забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ, қиёсӣ ва муқоисавӣ)

Калидвожаҳо: забоншиносӣ, таҳлил, муқоисавӣ, феъл, категория, шахсу шумора, тоҷикӣ, англисӣ, ҷанбаи таърихӣ, форсӣ-тоҷикӣ, давраи бостон, миёна, муосир, омӯзиш, замон, сиға, тарз, намуд, лаҳҷа, бандак, ҷонишини шахсӣ, шахси яқум, шахси дуюм, сеюм, шумораи танҳо ва ҷамъ.

Таҳқиқ ва омӯзиши муқоисавии феъл муддати зиёдест, ки таваҷҷуҳи олимон, махсусан забоншиносонро ба худ ҷалб намудааст. Ҳамзамон, типологияи муқоисавӣ як шоҳаи илми забоншиносииест, ки барои омӯзиши ҳамаҷонибаи мавзӯ аҳаммияти калон дорад, зеро монанди дигар масъалаҳои забоншиносӣ он ба ташаккули забоншиносӣ мусоидат менамояд. Дар рисола таҳлили ҳамаҷарафа ва пурраи муқоисавию типологияи хусусиятҳои категорияи шахсу шумораи феъл дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ муайян гардидааст.

Омӯзиш, таҳлилу таҳқиқ, муайян намудани ҷанбаҳои таърихӣ, тағйиру иловаҳо дар давраҳои таърихӣ, мавриди баррасии амиқ қарор додани категорияи шахсу шумораи феъли забони тоҷикӣ ва роҳҳои ифодаи он дар забони англисӣ, аз вазифаҳои асосии таҳқиқот ба шумор мераванд.

Дар натиҷаи таҳқиқи муқоисавӣ роҳҳои ифодаи шаклҳои лексикӣ-грамматикӣ ва муодилҳои категорияи шахсу шумораи феъл дар забони англисӣ муайян карда шудааст. Бар замми ин як қатор шабоҳату тафовути шахсу шумораи феълҳои забони тоҷикӣ ва англисӣ низ ошкор гардиданд. Зимни таҳқиқи таърихӣ-забоншиносӣ нахустин маротиба маъниҳои асосии луғавӣ, қабатҳои забонӣ ва шаклҳои сохторию таркибии категорияи шахсу шумораи феъл дар асоси муқоиса муайян ва муқаррар карда шудаанд.

Дар рисола як қатор шабоҳату тафовути шахсу шумораи феълҳои забони тоҷикӣ ва англисӣ ошкор карда шуданд. Таҳлилу муқоисаи ифодаи шахсу шумораи феълҳо дар таҳқиқоти мазкур давраҳои таърихию фаро гирифта, умумият ва фарқияти онҳо нишон дода шудааст.

Мақсади таҳқиқ аз таҳлили роҳу воситаҳои ифодаи категорияҳои шумора ва шахси феъл дар забони тоҷикӣ ва тарзи интиқоли онҳо ба забони англисӣ дар мисоли адабиёти бадеӣ иборат мебошад.

Натиҷаҳои амалии диссертатсияи мазкурро ташкил ва баргузорию машғулиятҳои амалӣ оид ба грамматикаи забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ, забоншиносии муқоисавӣ, тарҷума ва ғайраҳо метавон истифода бурд. Натиҷаҳои он инчунин метавонанд ҳангоми таҳияи китобҳои дарсӣ, дастурҳои таълимию методӣ, фарҳангҳо ва ҳоказо дар доираи забонҳои мавриди таҳқиқ муфид бошанд.

Дар диссертатсия ва мақолаҳои нашргардида аз тарафи муаллиф натиҷаҳои асосии таҳқиқ инъикос ёфтаанд.

АННОТАЦИЯ

диссертации Хусайновой Фариды Бозоровны на тему “Категории лица и числа глагола таджикского языка и средства их выражения в английском языке” на соискание ученой степени доктора философии (phd), – доктора по специальности 6D021300 – языкознание (6D021302) – сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание)

Ключевые слова: лингвистика, анализ, сравнение, глагол, категория, число, таджикский, английский, исторический, персидско-таджикский, древний период, средневековой, современный, обучение, время, залог, вид, диалект, окончание, личное местоимение, первое лицо, второе и третье лица, единственное и множественное число.

Изучение глаголов давно привлекает внимание к себе представителей науки, особенно лингвистов. В то же время сопоставительная типология представляет собой область лингвистической науки, имеющую большое значение для всестороннего изучения предмета, поскольку, как и другие лингвистические вопросы, она способствует становлению языкознания. В диссертации дан всесторонний и полный сравнительно-типологический анализ характеристик категории лица и числа глаголов в таджикском и английском языках.

Изучение, анализ и выявление исторических аспектов, изменений и дополнений в исторические периоды при условии глубокого рассмотрения категорий лица и числа глаголов в таджикском языке и способов их выражения в английском языке входят в число основных задач исследования. В результате сравнительного исследования определены способы выражения лексико-грамматических форм и эквивалентов категории лица и числа глагола в английском языке.

В диссертации выявлен ряд сходств и различий между лицом и числом глаголов в таджикском и английском языках. Анализ и сравнение выражения лица и числа глаголов в данном исследовании охватывают исторические периоды, показаны их общие черты и различия.

Цель исследования состоит из анализа средств выражения категорий числа и лица глагола в таджикском языке и способов их передачи в английском языке на примере художественной литературы.

Практические результаты данной диссертации могут быть использованы для организации и проведения практических занятий по грамматике таджикского и английского языков, сравнительному языкознанию, переводу и т.д. Его результаты также могут быть полезны при разработке учебников, учебно-методических пособий, словарей и т. д. в рамках исследуемых языков.

Основные результаты исследования отражены в диссертации и статьях, опубликованных автором.

ANNOTATION

of dissertation by Husainova Farida Bozorovna after name “The category of person and number of verb in Tajik language and the means of its expression in English” for the degree of Doctor of Philosophy (phd), - doctor in specialty 6D021300 - linguistics (6D021302) - comparative historical, typological and comparative linguistics)

Key words: linguistics, analysis, comparison, verb, category, number, Tajik, English, historical, Persian-Tajik, ancient period, medieval, modern, teaching, tense, voice, aspect, dialect, ending, personal pronoun, first person, second and third persons, singular and plural form.

The teaching of verbs has long attracted the attention of representatives of science, especially linguists. At the same time, comparative typology is an area of linguistic science that is of great importance for a comprehensive study of the subject, since, like other linguistic issues, it contributes to the development of linguistics. The dissertation provides a comprehensive and complete comparative typological analysis of the characteristics of the category of person and number of verbs in the Tajik and English languages.

The study, analysis and identification of historical aspects, changes and additions in historical periods, subject to in-depth consideration of the category of person and number of verbs in the Tajik language and the ways of its expression in English, are among the main objectives of the study. As a result of a comparative study, ways of expressing lexico-grammatical forms and equivalents of the categories of person and number of verb in the English language were determined. A number of similarities and differences between person and number of verbs in the Tajik and English languages have been identified.

The dissertation identified a number of similarities and differences between person and number of verbs in Tajik and English languages. The analysis and comparison of facial expressions and the number of verbs in this study covers historical periods, showing their common features and differences.

The purpose of the teaching is to analyze the means of expressing the categories of number and person of verb in the Tajik language and the methods of their transmission in English using the example of fiction.

The practical results of this dissertation can be used to organize and conduct practical classes in the grammar of the Tajik and English languages, comparative linguistics, translation, etc. Its results can also be useful in the development of textbooks, teaching aids, dictionaries, etc. within the languages under study.

The main results of the study are reflected in the dissertation and articles published by the author.